७।	५७

॥ श्रीः ॥

हरिदास संस्कृत ग्रन्थमाला ९०

कुमारसंभवम्

'पुंसवनी' संस्कृत-हिन्दीव्याख्योपतम्

तृतीयः सर्गः

चौखम्बा अमरभारती प्रकाशन
पत्र मञ्जूषा-संख्या ११३८
वाराणसी-२२१००१ (भारत)

[मूल्य :१०/-]

अथ तृतीयः सर्गः

अथ कामदेवागमनानन्तरमिन्द्रस्य तद्विषयां प्रतिपत्तिमाह—

तस्मिन्मघोनस्त्रिदशान्विहाय सहस्रमक्ष्णां युगपत्पपात ।
प्रयोजनापेक्षितया प्रभूणां प्रायश्चलं गौरवमाश्रितेषु ॥ १ ॥

सहस्राक्ष दृग सुरत्याग कर रति-नाथ पर सहसा पड़े ।
प्रभु आश्रितों में स्वार्थ के हित चपल होते हैं बड़े ॥

अन्वयः—मघोनः अक्ष्णां सहस्रं त्रिदशान् विहाय तस्मिन् युगपत् पपात । प्रायः प्रभूणाम् आश्रितेषु गौरवं प्रयोजनापेक्षितया चलं (भवति) ।

व्याख्या—मघोनः = इन्द्रस्य, अक्ष्णां=नेत्राणां, सहस्रं = दशशती, त्रिदशान्= देवान्, विहाय=त्यक्त्वा, तस्मिन्=कामे, युगपत् = एकदैव, पपात=पतितवत् । प्रायः=प्रायेण, प्रभूणाम्=अधिपानाम् , आश्रितेषु=सेवकेषु विषये, गौरवम्=आदरः, प्रयोजनाऽपेक्षितया = कार्यार्थित्वेन हेतुना, चलं = चञ्चलं, भवतीति शेषः ।

व्युत्पत्तिः—मघोनः = 'श्वयुवमघोनामतद्धिते' इति सम्प्रसारणम् । अक्ष्णाम् = 'अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः' इत्यनङ् । 'ईक्षणं चक्षुरक्षिणी' इत्यमरः । त्रिदशान् = तिस्रः = जन्मसत्ताविनाशाख्याः, दशाः=अवस्थाः, येषां ते त्रिदशाः, तान् त्रिदशान्, 'सङ्ख्ययाऽव्ययासन्नादूराधिकसङ्ख्याः सङ्ख्येये' इति बहुव्रीहिः, 'बहुव्रीहौ सङ्ख्येये डजबहुगणात्' इति डच्प्रत्ययः । उक्तार्थत्वात् सुचो निवृत्तिः । 'त्रिदशा विबुधाः सुराः' इत्यमरः । प्रभूणां = 'प्रभुः परिवृढोऽधिपः' इत्यमरः । आश्रितेषु=अत्र कर्तरि क्तप्रत्ययः । इयं वैषयिकी सप्तमी । गौरवं=गुरोर्भावः गौरवम् । प्रयोजनापेक्षितया = प्रयोजनम् अपेक्षते तच्छीलः प्रयोजनापेक्षी, णिनिप्रत्ययः । प्रयोजनापेक्षिणो भावः प्रयोजनापेक्षिता, तया प्रयोजनापेक्षितया । चलं = चलतीति चलम् ।

अत्र युगपत् सहस्रनेत्रावलोकनेन कामदेवे महेन्द्रस्यादरातिशयोक्तिर्व्यज्यते । सकलान् देवाननादृत्य सबहुमानं कामदेवावलोकनस्योत्तरवाक्येन समर्थनादर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः कार्यापेक्षितया परिजनेषु गौरवस्य चलत्वप्रतिपादनेन महेन्द्रस्य धीरोद्धतनायकत्वं च द्योत्यते ।

भावार्थः—पूर्वं मन्त्राय समासीनानखिलान् देवाननादृत्य मरुत्वान् अक्षिसहस्रेण तत्कालसमागतं कामदेवमेव सबहुमानमवलोकितवान् , यस्मात् प्रभवः प्रयोजनापेक्षिणस्तस्मादाश्रितविषयस्तेषामादरः प्रायेण तत्तदर्थसाधकेषु सेवकजनेषु चञ्चलो भवतीत्यर्थः ।

भाषा—तारकासुर के मारने के उपाय की सलाह के लिये बैठे हुए समस्त देवताओं की तरफ से दृष्टि हटाकर, इन्द्रने एक साथ अपने हजार नेत्रों से आये हुए

कामदेव की तरफ सम्मानपूर्वक देखा, क्योंकि मालिक लोग अपने मतलब के होते हैं, इसके लिये सेवक-विषयक उनका आदर उन उन कामों को करनेवाले आश्रित मनुष्यों पर बहुधा अस्थिर रहा करता है।

अथ वाचिकसम्भावनाप्रदर्शनपुरस्सरं मन्मथस्य वचनावसरमाह—

स वासवेनासनसन्निकृष्टमितो निषीदेति विसृष्टभूमिः ।
भर्तुः प्रसादं प्रतिनन्द्य मूर्ध्ना वक्तुं मिथः प्राक्रमतैवमेनम् ॥ २ ॥

आसन दिया नजदीक उसको इन्द्र ने सुविचार कर ।
उसने कहा इस तरह वासव की कृपा स्वीकार कर ॥

अन्वयः—सः वासवेन आसनसन्निकृष्टम् इतः निषीद इति विसृष्टभूमिः सन् भर्तुः प्रसादं मूर्ध्ना प्रतिनन्द्य मिथः एनम् एवं वक्तुं प्राक्रमत ।

व्याख्या—सः = कामदेवः, वासवेन = इन्द्रेण, आसनसन्निकृष्ट = सिंहासनसंनिहितं यथा स्यात्तथा, इतः = इह, निषीद इति = उपविश इति, विसृष्टभूमिः = दत्तस्थानः सन्, भर्तुः = स्वामिनः, इन्द्रस्येत्यर्थः। प्रसादम् = अनुग्रहं, मूर्ध्ना=शिरसा, प्रतिनन्द्य = सम्भाव्य, मिथः = परस्परम् रहसि वा, एनम् = इन्द्रम्, एवं=वक्ष्यमाणप्रकारेण, वक्तुं = कथयितुं, प्राक्रमत = उपक्रान्तवान् ।

व्युत्पत्तिः—वासवेन='वासवो वृत्रहा वृषा' इत्यमरः। आसनसन्निकृष्टम् = सन्निकृष्टम् आसनं यथा स्यात् तथा आसनसन्निकृष्टम्, आहिताग्न्यादिषु पाठात् साधुत्वम्। न पुनरत्रा'सनस्य सन्निकृष्ट'मिति समासः, 'न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्' इति षष्ठीनिषेधात्। निषीद = न्युपसर्गपूर्वकात् 'षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु' इति धातोर्लोट्। 'सदिरप्रतेः' इति षत्वम्। विसृष्टभूमिः = विसृष्टा भूमिः यस्मै स विसृष्टभूमिः 'भूर्भूमिरचलाऽनन्ता रसा विश्वम्भरा स्थिरा' इत्यमरः। भर्तुः = बिभर्तीति भर्त्ता, तस्य भर्तुः। मूर्ध्ना='अल्लोपोऽनः' इति अल्लोपः, 'उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षं मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः। मिथः = 'मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि' इत्यमरः। एनम्='द्वितीयाटौस्स्वेनः' इति इदंशब्दस्य एनादेशः। प्राक्रमत='प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्' इत्यात्मनेपदम्।

भावार्थः—महेन्द्रेणास्मिन्प्रदेशे स्थितिं कुर्विति हस्तेन निर्दिश्य सन्निकटासनं यथा स्यात्तथाऽऽदरेण दत्तावस्थानप्रदेशः स कामः स्वामिनः सम्मानं नम्रेण शिरसाऽभिनन्द्य रहसि महेन्द्रं वक्तुमुपक्रान्तवानिति भावः।

भाषा—'यहाँ हमारे समीप बैठो' इस प्रकार हाथ के इशारे से इन्द्र ने कामदेव को अपने समीप आसन पर आदर से बैठाया, तब कामदेव ने मालिक के आदर का नम्र मस्तक से अभिनन्दन कर, एकान्त में इन्द्र से इस तरह कहना आरम्भ किया।

अथाष्टभिः श्लोकैः कामदेवस्य वक्ष्यमाणप्रकारेण प्रतिपादनमेव प्रपञ्चयति—

आज्ञापय ज्ञातविशेष ! पुंसां लोकेषु यत्ते करणीयमस्ति ।
अनुग्रहं संस्मरणप्रवृत्तमिच्छामि संवर्द्धितमाज्ञया ते ॥ ३ ॥

तत्त्वज्ञ प्रभु बतलाइये इच्छा हुई क्या आप की ।
आदेश से उन्नत कृपा को चाहता हूँ आपकी ॥

अन्वयः—पुंसां ज्ञातविशेष ! आज्ञापय, लोकेषु ते यत् करणीयम् अस्ति । संस्मरणप्रवृत्तं ते अनुग्रहम् आज्ञया संवर्द्धितम् इच्छामि ।

व्याख्या—हे पुंसां ज्ञातविशेष=हे पुरुषाणां ज्ञातसार, आज्ञापय=अनुज्ञां देहि, लोकेषु=भुवनेषु, ते=तव, यत्, करणीयम्=कर्तव्यम्, अस्ति । संस्मरणप्रवृत्तं=संस्मृत्युत्पन्नं, ते=तव, अनुग्रहं=प्रसादम्, आज्ञया=अनुज्ञया, संवर्द्धितं=वृद्धिं गमितम्, इच्छामि=वाञ्छामि ।

व्युत्पत्तिः—पुंसाम्=पूञ्धातोः 'पूञो डुम्सुन्' इति डुम्सुन्प्रत्ययः, डित्वसामर्थ्यात् अभस्याऽपि टेर्लोपः । 'स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नराः' इत्यमरः । ज्ञातविशेषः=ज्ञातः विशेषः येन स ज्ञातविशेषः, तत्सम्बुद्धौ हे ज्ञातविशेष ! सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः । लोकेषु='लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः । करणीयम्=कर्तुं योग्यं करणीयं 'डुकृञ् करणे' इति धातोः 'तव्यत्तव्याऽनीयरः' इति अनीयर्प्रत्ययः । संस्मरणप्रवृत्त=सम्यक् स्मरणं संस्मरणं गतिसमासः । संस्मरणेन प्रवृत्तः संस्मरणप्रवृत्तः, तं संस्मरणप्रवृत्तं, संवर्द्धितं=सम्यक् वर्द्धितः, संवर्द्धितः, तं संवर्द्धितम्, वर्तमाने क्तः ।

अत्र पुंसां ज्ञातविशेष इत्यनेन आत्मन इतरेभ्य उत्कर्षो द्योतितः ।

भावार्थः—हे ज्ञातसकलपुरुषसामर्थ्यविशेष ! हे स्वामिन् ! लोकत्रये तव मया यत् कर्त्तव्यमस्ति, तदाज्ञापय, सर्वलोकाधिपतेस्तव योऽनुग्रहः संस्मरणेन मय्यङ्कुरितोऽभूत्, तमहमाज्ञया वर्द्धमानमिच्छामीति भावः ।

भाषा—हे सकल सेवकजन के सामर्थ्य को जाननेवाले मालिक ! तीनों लोक में जो कुछ आपका कार्य हो, उसे करने का मुझे आज्ञा दीजिये । याद करने से मेरे विषय में अङ्कुरित भया हुआ आपका अनुग्रह, आज्ञा से पल्लवित करना चाहता हूँ ॥३॥

न च मे किञ्चिदसाध्यमस्तीत्याह—

केनाऽभ्यसूया पदकाङ्क्षिणा ते नितान्तदीर्घैर्जनिता तपोभिः ।
यावद्भवत्याहितसायकस्य मत्कार्मुकस्याऽस्य निदेशवर्त्ती ॥ ४ ॥

भवदीय पदकी चाह से है कौन तप करता बड़ा ।
बतलाइये उसको प्रभो ! धनु बाण से दुख दूँ कड़ा ॥

अन्वयः—ते पदकाङ्क्षिणा केन नितान्तदीर्घैः तपोभिः अभ्यसूया जनिता । तं

ब्रूहि, यतः स आहितसायकस्य अस्य मत्कार्मुकस्य निदेशवर्त्ती यावत् भवति ।

व्याख्या—ते = तव, पदकाङ्क्षिणा = स्वर्गराज्यकामेन, केन = पुंसा, नितान्तदीर्घैः = अतिप्रभूतैः, तपोभिः = नियमैः, अभ्यसूया = ईर्ष्या, जनिता = कृता । तं ब्रूहीति शेषोऽर्थः । सः=भवद्वैरी, आहितसायकस्य=संहितबाणस्य, अस्य=पुरोवर्तिनः, मत्कार्मुकस्य = मद्धनुषः, निदेशवर्त्ती = आज्ञावशः, यावत् भवति = भविष्यति ।

व्युत्पत्तिः—पदकाङ्क्षिणा = पदं काङ्क्षतीति तच्छीलः पदकाङ्क्षी, तेन पदकाङ्क्षिणा, ताच्छील्ये णिनिप्रत्ययः । इन्द्रपदं प्रार्थयतेत्यर्थः । नितान्तदीर्घैः = नितान्तं यथा स्यात्तथा दीर्घाणि नितान्तदीर्घाणि, तैः नितान्तदीर्घैः 'तीव्रैकान्तनितान्तानि गाढबाढदृढानि च' इत्यमरः । आहितसायकस्य = आहितः सायकः यस्मिन् तत् आहितसायकं, तस्य आहितसायकस्य, 'शरे खड्गे च सायकः' इत्यमरः । मत्कार्मुकस्य = कर्मणे प्रभवतीति कार्मुकं, 'कर्मण उकञ्' इति उकञ्प्रत्ययः । 'अथास्त्रियौ । धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम्' इत्यमरः । मम कार्मुकं मत्कार्मुकं, तस्य मत्कार्मुकस्य । उत्तरपदे कार्मुके 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति अस्मच्छब्दस्थाने मदादेशः । निदेशवर्त्ती = निदेशे वर्तते तच्छीलः निदेशवर्त्ती, निदेशोपपदपूर्वकात् 'वृतु वर्तने' इति धातोः णिनिप्रत्ययः । 'सौ च' इति दीर्घः । यावत् भवति = अविलम्बेनैव भविष्यतीत्यर्थः, 'यावत्पुरानिपातयोर्लट्' इति भविष्यत्यर्थे लट् ।

भावार्थः—त्रैलोक्ये कः पुमान् बहुलकालकृतैस्तपोभिस्त्वां दूरतो निराकृत्य स्वयमेवामरावतीमधिष्ठाय माहेन्द्रं पदमहमेवानुभवामीति कृतोद्योगस्तवासूयां जनयतिः त्वं त्वरितं वद, यतः स पुमान् सन्निहितबाणस्यास्य मद्धनुष आज्ञावशो भवतीति भावः ।

भाषा—घोर तपश्चर्या करके आप को हटाकर इन्द्रासन को चाहने वाले किस पुरुष ने आपकी असूया की है, जल्दी उसका नाम बताइये, जिससे वह पुरुष हमारे धनुष-बाण की आज्ञा के वशीभूत हो जाय ।

सम्प्रति चतुर्वर्गेषु मोक्षमधिकृत्य आह—

असंमतः कस्तव मुक्तिमार्गं पुनर्भवक्लेशभयात्प्रपन्नः ।
बद्धश्चिरं तिष्ठतु सुन्दरीणामारेचितभ्रूचतुरैः कटाक्षैः ॥ ५ ॥

जो जन्म दुख से मुक्ति पथ पर चल रहा है कौन नर ।
उसको अभी प्रमदा-कटाक्षों से करूँ अति चपलतर ॥

अन्वयः—तव असंमतः कः पुनर्भवक्लेशभयात् मुक्तिमार्गं प्रपन्नः (तं वद, यतः सः) आरेचितभ्रूचतुरैः सुन्दरीणां कटाक्षैः बद्धः सन् चिरम् तिष्ठतु ।

व्याख्या—हे प्रभो ! तव=भवतः, असंमतः = अनभीष्टः, कः=पुमान्, पुनर्भवक्लेशभयात् = संसारकष्टभीतेः, मुक्तिमार्गं = मोक्षपथं, प्रपन्नः = प्राप्तः । तं वद, इति शेषः । यतः सः आरेचितभ्रूचतुरैः=नर्तितभ्रूरुचिरैः, सुन्दरीणां=रूपवतीनां, कटाक्षैः = अपाङ्गदर्शनैः, बद्धः=बन्धनं नीतः सन्, चिरम् = अधिककालपर्यन्तं, तिष्ठतु=तिष्ठेत् ।

व्युत्पत्तिः—असंमतः = न संमतः असम्मतः। पुनर्भवक्लेशभयात् = पुनर्भवनं पुनर्भवः = पुनरुत्पत्तिः, संसार इति यावत्। पुनर्भवे क्लेशाः = जन्मजरामरणादयः, पुनर्भवक्लेशाः, 'आदीनवास्रवौ क्लेशे' इत्यमरः। यद्वा 'अविद्याऽस्मितारागद्वेषाऽभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः' इति पातञ्जलं योगदर्शनसूत्रम्। पुनर्भवक्लेशेभ्यः भयं पुनर्भवक्लेशभयं, 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' इत्यपादानसञ्ज्ञा, 'अपादाने पञ्चमी' इति पञ्चमी। तस्मात् पुनर्भवक्लेशभयात्, 'विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्' इति हेतौ पञ्चमी। आरेचितभ्रूचतुरैः = आरेचिताश्च = एकैकशो विवर्तिताश्च ता भ्रुवः आरेचितभ्रुवः, ताभिः चतुराः आरेचितभ्रूचतुराः, तैः आरेचितभ्रूचतुरैः। आरेचितलक्षणं तु—

'स्याद्भ्रुवोर्ललिताक्षेपादेकस्या एव रेचितम्।
तयोर्मूलसमुत्क्षेपं कौटिल्याद् भ्रूकुटिं विदुः॥' इति॥

भावार्थः—तव सम्मतिं विनैव कः पुरुषः सांसारिकजन्मजरामरणादिपीडाभयात् मोक्षपथं प्राप्तः। तं वद। यतः स त्वत्प्रसादपर्यन्तं सर्वावयवसुन्दरीणां कटाक्षविक्षेपादिविलासैर्वशीकृतः सन् चिरकालं तिष्ठत्विति भावः।

भाषा—आपकी सम्मति के विना ही कौन पुरुष सांसारिक जन्म-मरण के दुःख से भयभीत होकर मोक्षमार्ग को प्राप्त हो रहा है, कहिये, जो आपकी कृपा होने तक सर्वाङ्गसुन्दरियों के कटाक्षविलासों के वशीभूत होकर चिर काल तक बन्धन में पड़ा रहे।

धर्माऽर्थौ अधिकृत्य आह—

अध्यापितस्योशनसाऽपि नीतिं प्रयुक्तरागप्रणिधिर्द्विषस्ते।
कस्याऽर्थधर्मौ वद पीडयामि सिन्धोस्तटावोघ इव प्रवृद्धः॥ ६॥

धर्मार्थ को किसके विषय से पूर्ण कर दूँ इस तरह।
करता प्रवाह नदी तटों को बाढ़ पीड़ित जिस तरह॥

अन्वयः—उशनसा नीतिम् अध्यापितस्य अपि ते द्विषः कस्य अर्थधर्मौ प्रयुक्तरागप्रणिधिः अहं प्रवृद्धः ओघः सिन्धोः तटौ इव पीडयामि, वद।

व्याख्या—उशनसा = शुक्रेण, नीतिं=नीतिशास्त्रम्, अध्यापितस्य अपि = पाठितस्य अपि, ते = तव, द्विषः = शत्रोः, कस्य=पुरुषस्य, अर्थधर्मौ=वर्गद्वयं, प्रयुक्तरागप्रणिधिः = प्रहितविषयाऽभिलाषदूतः, अहम्, प्रवृद्धः = अतिवृद्धिं गतः, ओघः = प्रवाहः, सिन्धोः = नद्याः, तटौ इव = तीरे इव, पीडयामि = बाधे। वद = कथय।

व्युत्पत्तिः—उशनसा = 'शुक्रो दैत्यगुरुः काव्य उशना भार्गवः कविः' इत्यमरः। अध्यापितस्य = णिजन्तात् अधिपूर्वात् द्विकर्मकात् 'इङ् अध्ययने' इति धातोः प्रधाने कर्मणि क्तप्रत्ययः। 'अप्रधाने दुहादीनां ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः' इति वचनात्। द्विषः = द्वेष्टीति द्विट्, तस्य द्विषः, 'द्विष अप्रीतौ' इति धातोः क्विप्प्रत्ययः, 'द्विड्विपक्षाऽहितामित्रदस्युशात्रवशत्रवः' इत्यमरः। अर्थधर्मौ = अर्थश्च धर्मश्च अर्थधर्मौ, तौ

'चाऽर्थे द्वन्द्वः' इति द्वन्द्वसमासः । प्रयुक्तरागप्रणिधिः = राग एव प्रणिधिः, रागप्रणिधिः, 'प्रार्थने प्रणिधिश्चरे' इति यादवः । प्रयुक्तः रागप्रणिधिः येन सः प्रयुक्तरागप्रणिधिः । प्रवृद्धः = 'वृधु वृद्धौ' इति धातोः क्तप्रत्ययेन वृद्धपदसिद्धिः । प्रकर्षेण वृद्धः प्रवृद्धः, 'सह सुपा' इति समासः । सिन्धोः = 'देशे नदविशेषेऽब्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम्' इत्यमरः । तटौ = 'कूलं रोधश्च तीरं च प्रतीरं च तटं त्रिषु' इत्यमरः ।

भावार्थः—प्रहितविषयाभिलापदूतोऽहं 'वर्षाकाले महतीं वृद्धिं प्राप्तो नदीवेगो नद्यास्तीरप्रदेशाविव' भार्गवेण स्वयं शिक्षितनीतिशास्त्रस्यापि तव शत्रुभूतस्य कस्य धर्मार्थौ विनाशयेयं कथयेति भावः ।

भाषा—वर्षा काल में बढ़ा हुआ नदी का वेग जैसे दोनों तरफ के तटों का नाश करता है, उसी तरह मैं प्रवृद्ध विषयवासनारूपी दूत को भेजकर साक्षात् शुक्राचार्य से भी नीतिशास्त्र के ज्ञान को पाने वाले आपके किस शत्रु के धर्म और अर्थ दोनों का नाश कर दूं ? कहिये ।

काममधिकृत्य आह—

कामेकपत्नीव्रतदुःखशीलां लोलं मनश्चारुतया प्रविष्टाम् ।
नितम्बिनीमिच्छसि मुक्तलज्जां कण्ठे स्वयंग्राहनिषक्तबाहुम् ॥ ७ ॥

सुन्दर सती है कौन जिसको चाहते बतलाये ।
निर्लज्ज चपल उसे बना दूं कण्ठसे लग जाइये ॥

अन्वयः—एकपत्नीव्रतदुःखशीलां चारुतया लोलं मनः प्रविष्टां कां नितम्बिनीं मुक्तलज्जां सतीं कण्ठे स्वयंग्राहनिषक्तबाहुम् इच्छसि ।

व्याख्या—एकपत्नीव्रतदुःखशीलां=पातिव्रत्यदुःखस्वभावां, दृढव्रतामित्यर्थः, चारुतया = सुन्दरत्वेन हेतुना, लोलं = चञ्चलं, मनः = चित्तं, त्वदीयमित्यर्थः । प्रविष्टां = प्रवेशं कृतवतीं, कां, नितम्बिनीं = वरारोहां, मुक्तलज्जां = त्यक्तत्रपां सतीं, कण्ठे = गले, स्वयंग्राहनिषक्तबाहुम् = आत्मग्राहस्थापितभुजाम्, इच्छसि = वाञ्छसि ।

व्युत्पत्तिः—एकपत्नीव्रतदुःखशीलाम् = एकः पतिर्यस्याः सा एकपत्नी = पतिव्रता, 'नित्यं सपत्न्यादिषु' इति ङीप् नकारादेशश्च । एकपत्न्याः व्रतं = पुरुषान्तरादर्शनादिरूपम्, एकपत्नीव्रतम् । दुःखं शीलं यस्याः सा दुःखशीला, 'पीडा बाधा व्यथा दुःखम्' इति, 'शीलं स्वभावे सद्वृत्ते' इति चाऽमरः । एकपत्नीव्रतेन दुःखशीला एकपत्नीव्रतदुःखशीला, ताम् एकपत्नीव्रतदुःखशीलां । चारुतया = चारोर्भावः चारुता, तया चारुतया, 'हेतौ' इति तृतीया। 'सुन्दरं रुचिरं चारु सुषमं साधु शोभनम्' इत्यमरः । लोलं = 'चलनं कम्पनं कम्प्रं चलं लोलं चलाचलम्' इत्यमरः । नितम्बिनीं = प्रशस्तः नितम्बः अस्ति यस्याः सा नितम्बिनी, तां नितम्बिनीम्, इनिप्रत्ययः, तदन्तात् 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' इति ङीप्प्रत्ययः । 'पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः' इत्यमरः । मुक्तलज्जां = मुक्ता लज्जा यया सा मुक्तलज्जा, तां मुक्तलज्जां 'मन्दाक्ष

ह्रीस्त्रपा व्रीडा लज्जा' इत्यमरः। स्वयंग्राहनिषक्तबाहुं = 'स्वयं गृह्णातीति स्वयंग्राहा, 'विभाषा ग्रहः' इति णप्रत्ययः, 'न च जलचर एव ग्राह इति नियमः जलचरे ग्राह एवेति नियमादिति' मल्लिनाथः। निषक्तौ बाहू यस्याः सा निषक्तबाहुः, 'भुजबाहू प्रवेष्टो दोः' इत्यमरः। स्वयंग्राहा चाऽसौ निषक्तबाहुः, स्वयंग्राहनिषक्तबाहुः, तां स्वयंग्राहनिषक्तबाहुम्।

अत्र रूपसौन्दर्याणां निरवधिकत्वाद्, मनसः स्वभावलौल्याद्, अहल्यावृत्तान्तेन महेन्द्रस्य पारदारिकत्वाच्च न काचिदनुपपत्तिः। श्रुतिरप्याह—'अहल्यायै जार' इति।

भावार्थः—हे महेन्द्र! पतिव्रताव्रतदुःखस्वभावां सौन्दर्यातिशयेन (अहल्यावत्) तव चञ्चलचित्तप्रविष्टां कां सुन्दरीं मद्बाणभिन्नहृदयत्वेन परित्यक्तत्रपां सतीं स्वयमेव कृतालिङ्गनां कारयितुमिच्छसीति वदेति भावः।

भाषा:—हे महेन्द्र! पातिव्रतधर्म से क्रूर स्वभाव वाली, किन्तु सुन्दरता से अहल्या के समान आपके चञ्चल चित्त में धँसी हुई, किस सुन्दरी स्त्री को हमारे बाण से पीड़ित होकर लज्जा छोड़ के खुद आकर आपके गले में आलिङ्गन कराना चाहते हैं? कहिये।

'अथ नायिका त्रिभेदा स्वा, अन्या, साधारणा चे'ति। तत्र परकीयां प्रत्युक्तम्। इतरे प्रत्याहुः—

कयासि कामिन्! सुरतापराधात्पादानतः कोपनयाऽवधूतः।
तस्याः करिष्यामि दृढानुतापं प्रवालशय्याशरणं शरीरम्॥ ८॥

किस कोपना से हैं तिरस्कृत विफल कामुक चपल तर।
तन कामज्वर पीड़ित बना, उसको सुला दूँ सेज पर॥

अन्वयः—हे कामिन्! सुरताऽपराधात् पादानतः सन् कोपनया कया अवधूतः असि, तस्याः शरीरं दृढाऽनुतापं प्रवालशय्याशरणं करिष्यामि।

व्याख्या:—हे कामिन्=हे कामुक, सुरताऽपराधात्=मैथुनाऽपराधात्, अन्यासङ्गादित्यर्थः, पादानतः=प्रणतः सन्, कोपनया=क्रोधशीलया, कया=सुन्दर्या, अवधूतः असि=तिरस्कृतः असि। तस्याः=सुन्दर्याः, शरीरं=देहं, दृढाऽनुतापं=गाढपश्चात्तापम्, अत एव, प्रवालशय्याशरणं=पल्लवशयनीयरक्षकं करिष्यामि=विधास्यामि।

व्युत्पत्तिः—हे कामिन्=कामः अस्याऽस्तीति कामी, तत्सम्बुद्धौ हे कामिन्, इनिप्रत्ययः। 'कन्दर्पो दर्पकोऽनङ्गः कामः पञ्चशरः स्मरः' इत्यमरः। सुरतापराधात= रमणं रतं, 'व्यवायो ग्राम्यधर्मो मैथुनं निधुवनं रतम्' इत्यमरः। शोभनं रतं सुरतं, तस्मिन् अपराधः=सपत्नीजननामग्रहणादिरूपः सुरताऽपराधः, तस्मात् सुरतापराधात्, हेतौ पञ्चमी। पादानतः=पादयोः आनतः पादानतः, 'पादः पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः। कोपनया=कुप्यतीति कोपना, तया कोपनया, 'कोप-

ना सैव भामिनी' इत्यमरः। शरीरं=शीर्यते यत्तत् शरीरं, 'गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्ष्म विग्रहः' इत्यमरः। दृढानुतापं=दृढः अनुतापः यस्मिन् तत् दृढाऽनुतापं, तत्। 'पश्चात्तापोऽनुतापश्च विप्रतीसार इत्यपि' इत्यमरः। प्रवालशय्याशरणं=प्रवालानां शय्या प्रवालशय्या, प्रवालशय्या शरणं यस्य तत् प्रवालशय्याशरणं, तत्, 'शरणं गृहरक्षित्रोः' इत्यमरः। प्रवालशय्याशरणत्वमनुतापस्यानुभावः। अत्र पुरुषार्थप्रकरणे धर्मार्थमोक्षाणां प्रतिबन्धकत्वेनोक्तिः। कामस्य तु साधकत्वेनेस्यात्मनः स्वभावः प्रदर्शितः।

भावार्थः—हे कामुक! गोत्रस्खलनाद्यपराधेन चरणप्रणतोऽपि त्वं कोपशीलया कया निराकृतोऽसि, वद। तस्याः शरीरं कामज्वरसन्तापेन पल्लवास्तरणमात्रशरणं विधास्यामीति भावः।

भाषा:—हे कामुक! सपत्नीनामग्रहणादि अपराध होने से क्रुद्ध होकर किस स्त्री ने चरणों में प्रणत होने पर भी, आपका निराकरण कर दिया है, कहिये। मैं उस स्त्री के शरीर को कामज्वर के सन्ताप से पल्लवों के शीतल शयन पर पड़ा रहने वाला बना दूँगा।

अथ शस्त्रसाध्यं शत्रुविजयमप्यहमेव करिष्यामीत्याह—

प्रसीद विश्राम्यतु वीर! वज्रं शरैर्मदीयैः कतमः सुराऽरिः।
बिभेतु मोघीकृतबाहुवीर्यः स्त्रीभ्योऽपि कोपस्फुरिताऽधराभ्यः ॥ ६ ॥

हों बहु प्रसन्न, न दुख करें, अब आप का पवि, सुख करे।
है कौन सुर-अरि कम्पिताधर, नायिका से जो डरे ॥

अन्वयः—हे वीर! प्रसीद। वज्रं विश्राम्यतु। मदीयैः शरैः मोघीकृतबाहुवीर्यः कतमः सुरारिः कोपस्फुरिताऽधराभ्यः स्त्रीभ्यः अपि बिभेतु।

व्याख्या:—हे वीर! =हे विक्रान्त!, हे पराक्रमिन्! इत्यर्थः। प्रसीद=प्रसन्नो भव। वज्रं=कुलिशं, विश्राम्यतु=विश्रमं कुर्यात्। उदास्तामित्यर्थः। मदीयैः=मत्सम्बन्धिभिः, ममेत्यर्थः। शरैः=बाणैः, मोघीकृतबाहुवीर्यः=निष्फलीकृतभुजपराक्रमः, कतमः=दैत्यदानवराक्षसादिषु यः कश्चन, सुरारिः=देवशत्रुः, कोपस्फुरिताऽधराभ्यः=क्रोधस्फुरितोष्ठाभ्यः, स्त्रीभ्यः अपि=नारीभ्यः अपि, बिभेतु=बिभियात्।

व्युत्पत्तिः—हे वीर='शूरो वीरश्च विक्रान्तः' इत्यमरः। वज्रं='ह्रादिनी वज्रमस्त्री स्यात्कुलिशं भिदुरं पविः' इत्यमरः। मदीयैः=मम इमे मदीयाः, तैः मदीयैः छप्रत्ययः। शरैः='कर्तृकरणयोस्तृतीया' इति करणे तृतीया। मोघीकृतबाहुवीर्यः=अमोघं मोघं यथा सम्पद्यते तथा कृतं मोघीकृतं, च्विप्रत्ययः। बाह्वोर्वीर्यं बाहुवीर्यम्। मोघीकृतं बाहुवीर्यं, यस्य सः मोघीकृतबाहुवीर्यः, 'अनेकमन्यपदार्थे' इति बहुव्रीहिसमासः। कतमः=किंशब्दात् 'वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच्' इति डतमच्प्रत्ययः। टेर्लोपः। सुरारिः=सुराणाम् अरिः सुरारिः। कोपस्फुरिताधरा-

भ्यः = स्फुरितः अधरः यासां ताः स्फुरिताऽधराः, 'ओष्ठाऽधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी' इत्यमरः। कोपेन हेतुना स्फुरिताऽधराः कोपस्फुरिताऽधराः, ताभ्यः कोपस्फुरिताधराभ्यः, 'कोपक्रोधाऽमर्षरोषप्रतिघा रुट्क्रुधौ स्त्रियौ' इत्यमरः। स्त्रीभ्यः= 'स्त्री योषिदबला योषा नारी सीमन्तिनी वधूः' इत्यमरः। अत्र 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' इत्यपादानत्वात् पञ्चमी। बिभेतु = 'ञिभि भये' इति धातोर्लोट्। किमतः परं तव रिपूणां क्लीबत्वं सम्पादयिष्यामीत्यर्थः।

भावार्थः—हे स्वामिन् ! मयि कृपां कुरु। तव वज्रं परिश्रमापनोदनार्थं कञ्चित् कालं विश्रान्तिं लभतां कतमो दैत्यो मदीयैः बाणैर्निष्फलीकृतभुजपराक्रमः सन् रोषेण चञ्चलाधरेभ्यः स्त्रीजनेभ्योऽपि बिभेत्विति वदेति भावः।

भाषा—हे स्वामिन् ! मेरे ऊपर दया कीजिये, आपका वज्र परिश्रम दूर करने के लिये कुछ दिन विश्रान्ति करे, मेरे बाणों से जिसका बाहुबल नष्ट हो गया, ऐसा कौनसा दैत्य, क्रोध से चञ्चल ओष्ठ वाली नारी से भी डर जाय, बतलाइये।

अथ विकत्थनोदीर्णदर्पस्तेषां मन्त्रमजानन्नपि दैवात् तदभिमते परमदुस्साध्येऽपि कार्ये स्वशक्त्युपन्यासं कुर्वन् कामः सर्वातिशायितामात्मनः प्रकटयति—

तव प्रसादात्कुसुमायुधोऽपि सहायमेकं मधुमेव लब्ध्वा।
कुर्यां हरस्याऽपि पिनाकपाणेर्धैर्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये ॥ १० ॥

माधव सहायक कुसुम शर ले आपकी लेकर दया।
क्षण में पिनाकी से विजय लूंगा पिनाकी और क्या ॥

अन्वयः—तव प्रसादात् कुसुमायुधोऽपि (अहम्) एकं मधुम् एव सहायं लब्ध्वा पिनाकपाणेः हरस्य अपि धैर्यच्युतिं कुर्याम्, अन्ये धन्विनः मम के।

व्याख्या—हे प्रभो ! तव = भवतः, प्रसादात् = अनुग्रहात्, कुसुमाऽऽयुधोऽपि = पुष्पाऽस्त्रोऽपि, दुर्बलास्त्रोऽपीत्यर्थः, (अहम्), एकम् = एकाकिनं, मधुम् एव = वसन्तम् एव, सहायम् = अनुचरं, लब्ध्वा = प्राप्य, पिनाकपाणेः = अजगवहस्तस्य, हरस्य अपि = महादेवस्य अपि, धैर्यच्युतिं = धीरताहानिं, कुर्याम् = कर्तुं शक्नुयाम्, अन्ये = अपरे, धन्विनः = धनुर्धारिणः, मम, के = न केऽपीत्यर्थः।

व्युत्पत्तिः—कुसुमायुधः = कुसुमानि आयुधं यस्य स कुसुमायुधः, 'आयुधं तु प्रहरणं शस्त्रमस्त्रम्' इत्यमरः। सहायम् = 'अनुप्लवः सहायश्चाऽनुचरोऽभिसरः समाः' इत्यमरः। पिनाकपाणेः = पिनाकः पाणौ यस्य सः पिनाकपाणिः, तस्य पिनाकपाणेः 'प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ' इति पाणिपदस्य परनिपातः, अन्यथा 'सप्तमी विशेषणे बहुव्रीहौ' इति पूर्वनिपातेन भवितव्यम्। 'पिनाकोऽजगवं धनुः' इत्यमरः। हरस्य = हरतीति हरः, तस्य हरस्य।

अत्र 'पिनाकपाणेः' इति पदस्य पौनरुक्त्यं न शङ्कनीयम्। 'पिनाकपाणेः अपि

हरस्य धैर्यच्युतिं कुर्यामन्येषां का कथा' इत्यनेन स्वस्य उत्कर्षद्योतनात् पिनाकपाणिपदस्य साकूतविशेषणभूतस्य चारितार्थ्यं भवतीति बोध्यम् ।

'हरः स्मरहरो भर्गस्त्र्यम्बकस्त्रिपुरान्तकः' इत्यमरः । धैर्यच्युतिं = धीरस्य भावः कर्म वा धैर्यम्, धीरशब्दात् 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च' इति ष्यञ्प्रत्ययः । धैर्यस्य च्युतिः धैर्यच्युतिः, तां धैर्यच्युतिं, कुर्याम् = 'शकि लिङ् च' इति शक्यार्थे लिङ् । धन्विनः = 'धन्वी धनुष्मान्धानुष्को निषङ्ग्यस्त्री धनुर्धरः' इत्यमरः । के = कुत्सायां किंशब्दः 'कुत्साप्रश्नवितर्केषु क्षेपे किंशब्द इष्यते' इति शाश्वतः ।

अत्र शिवेतरधन्विनां विजयस्य दण्डापूपिकान्यायेन सिद्धत्वप्रतिपादनादर्थापत्तिरलङ्कारः । जयकारणानां प्रबलायुधादीनामभावेऽपि जयोत्पत्तिवर्णनात् विभावनालङ्कारश्च । तयोर्लक्षणे यथा—

'दण्डापूपिकयान्यार्थागमोऽर्थापत्तिरिष्यते' इति ।

'विभावना विना हेतुं कार्योत्पत्तिर्यदुच्यते' इति च ।

भावार्थः—अत्यन्तदुर्बलसाधनोऽप्यहं केवलं वसन्तमेव सहायकं सम्प्राप्य प्रभोस्तव सामर्थ्यात् प्रबलसाधनभूतपिनाकधरस्य चतुर्दशभुवनसंहर्तुः महेश्वरस्यापि धैर्यहानिं कर्तुं शक्नुयाम् । हरव्यतिरिक्ता अन्ये धनुष्मन्तो मम पुरः के । न केऽपीति भावः ।

भाषा—अत्यन्त दुर्बल साधन वाला भी मैं केवल मित्र वसन्त की सहायता से, हे प्रभु ! आपके प्रभाव से प्रबल साधनभूत पिनाक नामक धनुष को धारण करने वाले और चौदहों भुवनों का संहार करने की ताकत रखने वाले शङ्कर के भी धैर्य का नाश कर सकता हूँ, तब दूसरे और धनुर्धारी मेरे सामने क्या चीज हैं ? ।

अथ निजाभिलषितमदनवचनेन लब्धाश्वासस्य महेन्द्रस्य प्रवृत्तिमाह—

अथोरुदेशादवतार्य पादमाक्रान्तिसम्भावितपादपीठम् ।
सङ्कल्पितार्थे विवृतात्मशक्तिमाखण्डलः काममिदं बभाषे ॥ ११ ॥

उरुदेश से तब इन्द्र आसन पर चरण रखने लगे ।
निज कार्य में लख योग्य स्मर को यों वचन कहने लगे ॥

अन्वयः—अथ आखण्डलः ऊरुदेशात् पादम् आक्रान्तिसम्भावितपादपीठम् यथा स्यात्तथा अवतार्य सङ्कल्पितार्थे विवृतात्मशक्तिं कामम् इदं बभाषे ।

व्याख्या—अथ=हरविषयकसामर्थ्यप्रतिपादनानन्तरम्, आखण्डलः=इन्द्रः, ऊरुदेशात् = सक्थिप्रदेशात्, पादं = चरणम्, आक्रान्तिसम्भावितपादपीठम् = आक्रमणसफलीकृतचरणपीठम् यथा स्यात्तथा, अवतार्य = अवतारणं कृत्वा, सङ्कल्पितार्थे = सङ्कल्पीकृतविषये, हरचित्ताकर्षणरूपे इत्यर्थः । विवृताऽऽत्मशक्तिं=प्रकटीकृतस्वसामर्थ्यं, कामं = स्मरम्, इदं = वक्ष्यमाणं, बभाषे = जगाद ।

व्युत्पत्तिः—आखण्डलः='आखण्डलः सहस्राक्ष ऋभुक्षाः' इत्यमरः । ऊरुदेशात्=ऊरोः देशः ऊरुदेशः, तस्मात् ऊरुदेशात्, 'सक्थि क्लीबे पुमानूरुः' इत्यमरः । आक्रान्तिसम्भा-

वितपादपीठम् = आक्रान्त्या सम्भावितम् आक्रान्तिसम्भावितम्, पादयोः पीठं पादपीठम्, आक्रान्तिसम्भावितं पादपीठं यस्मिन् तद्यथा स्यात्तथा आक्रान्तिसम्भावितपादपीठं। सङ्कल्पितार्थे = सङ्कल्पः सञ्जातः यस्य स सङ्कल्पितः, 'तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्' इति सङ्कल्पशब्दात् इतच् प्रत्ययः। 'सङ्कल्पः कर्म मानसम्' इत्यमरः। सङ्कल्पितश्चाऽसौ अर्थः सङ्कल्पितार्थः, तस्मिन् सङ्कल्पितार्थे, 'अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु' इत्यमरः। विवृतात्मशक्तिम् = आत्मनः शक्तिः आत्मशक्तिः, विवृता आत्मशक्तिः येन स विवृतात्मशक्तिः, तं विवृतात्मशक्तिं, बभाषे = भाषधातुर्द्विकर्मकः, 'कामम्' 'इदं' च इति कर्मद्वयं बोध्यम्।

भावार्थः—स्मरवाक्यश्रवणानन्तरं लब्धाश्वासो महेन्द्रः आक्रमणसफलीकृतपादपीठं चरणं जङ्घाप्रदेशादवतार्य स्वाभीष्टहरचित्ताकर्षणरूपे विषये प्रकटितस्वसामर्थ्यं मदनमिदं वक्ष्यमाणमुक्तवानिति भावः।

भाषा—कामदेव की बात सुनके धाढ़स पाकर इन्द्रदेव पैर को जांघ से उतार कर चौकी पर रखते हुए, अपने को अभीष्ट ऐसे शङ्कर के चित्ताकर्षणविषय में स्वयमेव अपनी शक्ति को प्रकट करनेवाले कामदेव से इस तरह बोले।

अथ स्तुत्या कामस्य वीर्यं सन्धुक्षयन्नाह—

सर्वं सखे ! त्वय्युपपन्नमेतदुभे ममाऽस्त्रे कुलिशं भवांश्च।
वज्रं तपोवीर्यमहत्सु कुण्ठं त्वं सर्वतोगामि च साधकं च॥ १२॥

हे मित्र ! कहते सत्य पवि, तुम, अस्त्र मेरे हो प्रबल।
पर वज्र विफल तपस्वियों में, हर जगह तुम हो सफल॥

अन्वयः—सखे ! सर्वम् एतत् त्वयि उपपन्नम्। मम कुलिशं भवान् च उभे अस्त्रे। वज्रं तपोवीर्यमहत्सु कुण्ठं, त्वं सर्वतोगामि च साधकं च।

व्याख्या—सखे = हे मित्र, सर्वं = सकलम्, एतत् = इदं, त्वदुक्तमित्यर्थः। त्वयि = भवति, उपपन्नं = सिद्धम्। मम, कुलिशं = वज्रं, भवान् च = त्वं च, उभे = द्वे, अस्त्रे = शस्त्रे, विद्येते इति शेषः। वज्रं = कुलिशं, तपोवीर्यमहत्सु = तपोबलप्रबलेषु, कुण्ठं = मन्दम्। त्वं, सर्वतोगामि च = सर्वत्र अप्रतिहतगति च, साधकं च = कार्यसम्पादकं च॥

व्युत्पत्तिः—सखे = 'अथ मित्रं सखा सुहृत्' इत्यमरः। सेवकेऽपि सखे इति सम्बोधनं गौरवार्थम्। भवान् = भातीति भवान्, 'भातेर्डवतुः' इति डवतुः। 'अत्वसन्तस्य चाधातोः' इति दीर्घः। तपोवीर्यमहत्सु = तपसः वीर्यं तपोवीर्यं, तपोवीर्येण महान्तः तपोवीर्यमहान्तः, तेषु तपोवीर्यमहत्सु। कुण्ठ = 'कुण्ठो मन्दः क्रियासु यः' इत्यमरः। सर्वतोगामि = सर्वेषु इति सर्वतः, सप्तम्यर्थे तसिः। सर्वतः गच्छतीति तच्छीलं सर्वतोगामि, ताच्छील्ये णिनिप्रत्ययः। साधकं = साधयतीति साधकं। सर्वतोगामि, साधकं, च इति पदद्वयमायुधविशेषणत्वेन प्रयुज्यते, अतः तस्य नपुंसकलिङ्गता।

भावार्थः—हे प्रिय काम ! मम वज्रं, भवांश्च, द्वे शस्त्रे स्तः। तत्र मदीयं वज्रास्त्रं

तपोवलेन प्रवलेषु प्रतिहतं भवति, त्वमस्त्रं पुनः सर्वत्राप्रतिहतगति कार्यसम्पादकं चेति भावः ।

भाषा—हे प्रिय कामदेव! वज्र और तुम दो ही हमारे हथियार हो, उसमें हमारा वज्र अस्त्र तो तपोवल से प्रवल शत्रु के विषय में बेकाम है । किन्तु तुम्हारी गति सर्वत्र अप्रतिहत है, और तुम सब कार्य का सम्पादन कर सकते हो ।

यदहं त्वद्वीर्यं जानामि, तन्न केवलमनया मदुक्त्यावसेयम्, अपि तु मत्प्रवृत्त्यापीत्याह—

अवैमि ते सारमतः खलु त्वां कार्ये गुरुण्यात्मसमं नियोक्ष्ये ।
व्यादिश्यते भूधरतामवेक्ष्य कृष्णेन देहोद्वहनाय शेषः ॥ १३ ॥

इस कार्य में रखता तुम्हें, बल जानता हूँ इसलिये ।
हरि ने कहा ज्यों शेष हीं को भूमिधारण के लिये ॥

अन्वयः— हे सखे ! ते सारम् अवैमि । अतः खलु आत्मसमं त्वां गुरुणि कार्ये नियोक्ष्ये । कृष्णेन भूधरताम् अवेक्ष्य शेषः देहोद्वहनाय व्यादिश्यते ।

व्याख्या—हे सखे ! ते = तव, सारं = बलम्, अवैमि = वेद्मि, अतः खलु=अस्मादेव कारणात्, आत्मसमं = मत्तुल्यं, त्वां = भवन्तं, गुरुणि = महति, कार्ये = कर्मणि, वक्ष्यमाणे हरचित्ताकर्षणरूपे इत्यर्थः । नियोक्ष्ये = आज्ञापयामि । कृष्णेन=विष्णुना, भूधरतां = पृथ्वीधारकत्वं, पृथ्वीधारणशक्तिमित्यर्थः । अवेक्ष्य = दृष्ट्वा, ज्ञात्वेत्यर्थः, शेषः = अनन्तः, देहोद्वहनाय = स्वदेहमुद्वोढुं, व्यादिश्यते = नियुज्यते ।

व्युत्पत्तिः—सारं = 'सारो बले स्थिरांऽशे च न्याय्ये क्लीबं वरे त्रिषु' इत्यमरः । अवैमि = अवोपसर्गपूर्वकात् 'इण् गतौ' इति धातोर्लट् । आत्मसमम् = आत्मना समः आत्मसमः, तम् आत्मसमम् । नियोक्ष्ये = 'स्वराद्यन्तोपसर्गादिति वक्तव्यम्' इति वार्तिकादात्मनेपदनियमः । कृष्णेन = 'विष्णुर्नारायणः कृष्णो वैकुण्ठो विष्टरश्रवाः' इत्यमरः । भूधरतां = धरतीति धरः, 'धृञ् धारणे' इति धातोः पचाद्यच् । भुवः धरः भूधरः, कर्मणः शेषत्वविवक्षा । भूधरस्य भावः भूधरता, तां भूधरतां । 'तस्य भावस्त्वतलौ' इति तल्प्रत्ययः । शेषः = अनन्तः । 'शेषोऽनन्तः' इत्यमरः । देहोद्वहनाय= देहस्य उद्वहनं देहोद्वहनं तस्मै देहोद्वहनाय, 'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः २।३।१४' इति चतुर्थी । व्यादिश्यते = व्याङुपसर्गद्वयपूर्वकात् 'दिश अतिसर्जने' इति धातोः कर्मणि प्रत्ययः । अत्र प्रतिवस्तूपमालङ्कारः । तल्लक्षणं यथा साहित्यदर्पणे—

'प्रतिवस्तूपमा सा स्याद्वाक्ययोर्गम्यसाम्ययोः ।
एकोऽपि धर्मः सामान्यो यत्र निर्दिश्यते पृथक् ॥' इति ।

भावार्थः—हे मदन ! तव बलमहं जानामि, अत एव स्वसदृशं भवन्तमीदृशे महति वक्ष्यमाणे कर्तव्येऽर्थे नियुक्तं करिष्ये । अनन्तस्य पृथिवीधारणसामर्थ्यमवधार्यैव हि भगवता नारायणेन त्रैलोक्याधिष्ठितस्य स्वशरीरस्योद्धरणाय नियुज्यत इति भावः ।

भाषा—हे मदन ! तुम्हारे बल को मैं जानता हूँ, इसीलिये स्वसदृश तुम्हें ऐसे

विशिष्ट महान् कार्य में नियुक्त करता हूँ। अनन्त का समस्त पृथिवी धारण करने का सामर्थ्य जानकर ही भगवान् विष्णु ने युगान्त में त्रैलोक्य धारण करने वाले अपने शरीर के वहन कार्य में नियुक्त किया है।

नियोगश्च त्वयाङ्गीकृतप्राय एवेत्याह—

आशंसता बाणगतिं वृषाऽङ्के कार्यं त्वया नः प्रतिपन्नकल्पम् ।
निबोध यज्ञांऽशभुजामिदानीमुच्चैर्द्विषामीप्सितमेतदेव ॥ १४ ॥

हर में तुम्हारे बाण की गति कार्यं मम स्वीकार है।
तुम जान लो ईप्सित यही इसमें अमर-सुख-सार है ॥

अन्वयः—वृषाऽङ्के बाणगतिम् आशंसता त्वया नः कार्यं प्रतिपन्नकल्पम्। इदानीम् उच्चैर्द्विषां यज्ञांऽशभुजाम् ईप्सितम् एतत् एव निबोध।

व्याख्या—वृषाङ्के = महादेवे, बाणगतिं = शरप्रसरम्, आशंसता = कथयता, त्वया = भवता, नः = अस्माकं, कार्यं = कर्म, प्रतिपन्नकल्पम् = अङ्गीकृतप्रायम्। अत एवाह, इदानीं = साम्प्रतम्, उच्चैर्द्विषाम् = उन्नतशत्रूणां, यज्ञांऽशभुजां = यागभागभुजां, देवानामित्यर्थः। ईप्सितम् = आप्तुमिष्टम्, एतत् एव = महादेवे बाणप्रयोगरूपमेव, निबोध = जानीहि।

व्युत्पत्तिः—वृषाऽङ्के=वृषः अङ्कः यस्य स वृषाऽङ्कः, तस्मिन् वृषाऽङ्के, 'उक्षा भद्रो बलीवर्द ऋषभो वृषभो वृषः' इति 'कलङ्काऽङ्कौ लाञ्छनं च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम्' इत्यप्यमरः। बाणगतिं=बाणस्य गतिः बाणगतिः, तां बाणगतिम्, आशंसता=आशंसतीति आशंसन्, तेन आशंसता। 'शंसु स्तुतौ' इति धातोराङ्पूर्वस्य शत्रन्तमिदं रूपं, न तु 'आङः शासि इच्छायाम्' इत्यस्य धातोः, तस्यात्मनेपदित्वात्। यथोक्तं देवेन—

'आशंसते स्यादिच्छायां शंसतीति स्तुतौ भवेत्।
हिंसायां शंसतीच्छायामाशास्ते शास्ति शासने ॥' इति।

प्रतिपन्नकल्पम् = ईषत् असमाप्तं प्रतिपन्नं प्रतिपन्नकल्पम्, 'ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः' इति कल्पप्प्रत्ययः। इदानीम्='एतर्हि सम्प्रतीदानीमधुना साम्प्रतं तथा' इत्यमरः। उच्चैर्द्विषां, द्विषन्ति ते द्विषः, उच्चैः द्विषः येषां ते उच्चैर्द्विषः, तेषाम् उच्चैर्द्विषां। यज्ञांऽशभुजां = यज्ञस्य अंशः यज्ञांऽशः, तं भुञ्जतीति यज्ञांशभुजः, तेषां यज्ञांशभुजाम्। एतेन सम्प्रति देवानां द्विषद्भिः लुप्तयज्ञभागत्वं सूच्यते। निबोध= 'बुध बोधने' इति धातोर्लोट्।

भावार्थः—हरे स्वबाणगतिं कथयता भवताऽस्माकं कार्यमङ्गीकृतप्रायं भवति। प्रवृद्धतारकासुरोपद्रवेऽस्मिन् काले प्रवृद्धशत्रूणां देवानामस्माकमेतदेव प्रयोजनं जानीहीति भावः।

भाषा—हे काम! तुमने शंकर के विषय में स्वकीय बाणों की गति को कहकर हम लोगों का कार्य करना एक प्रकार स्वीकार ही किया है। प्रवृद्ध तारकासुर दैत्य

के इस उपद्रव काल में शत्रुपीडित हम देवता लोगों का यही प्रयोजन समझो।
हरविषयाभिलापमेव स्फुटयति—

असी हि वीर्यप्रभवं भवस्य जयाय सेनान्यमुशन्ति देवाः ।
स च त्वदेकेपुनिपातसाध्यो ब्रह्माङ्गभूर्ब्रह्मणि योजितात्मा ॥ १५ ॥

शिव पुत्र को विजयार्थ सेनापति बनाना चाहते ।
ये देव तेरे बाण से शिव को रिझाना चाहते ॥

अन्वयः—हि अमी देवाः जयाय भवस्य वीर्यप्रभवं सेनान्यम् उशन्ति । ब्रह्माङ्गभूः ब्रह्मणि योजितात्मा स च त्वदेकेपुनिपातसाध्यः अस्ति ।

व्याख्या—हि = यस्मात्, अमी=एते, देवाः = सुराः, जयाय = विजयाय, भवस्य = महादेवस्य, वीर्यप्रभवं = तेजःसम्भूतं, सेनान्यं = सेनापतिम्, उशन्ति= कामयन्ते । ब्रह्माऽङ्गभूः = सद्योजातादिहृदयादिमन्त्रस्थानं, ब्रह्मप्रभवो वा, ब्रह्मणि= परमात्मनि, योजितात्मा = नियमितचित्तः । मन्त्रन्यासपूर्वकं ब्रह्म ध्यायन्नित्यर्थः । स च = भवश्च, त्वदेकेपुनिपातसाध्यः=भवदेकबाणनिक्षेपसाध्यः, अस्तीति शेषः ।

व्युत्पत्तिः—भवस्य=भावयति इति भवः, तस्य भवस्य, 'व्योमकेशो भवो भीमः स्थाणू रुद्र उमापतिः' इत्यमरः । वीर्यप्रभवं = वीर्यात् प्रभवतीति वीर्यप्रभवः तं वीर्यप्रभवं, सेनान्यं = सेनां नयतीति सेनानीः, तं सेनान्यम् । उशन्ति = 'वश कान्तौ' इति धातोर्लट्, सम्प्रसारणञ्च । ब्रह्माङ्गभूः—ब्रह्मणां = सद्योजातादिमन्त्राणाम्, अङ्गानि = हृदयादिमन्त्राः, ब्रह्माङ्गानि । 'वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः' इत्यमरः । ब्रह्माऽङ्गानां भूः = स्थानम्, ब्रह्माङ्गभूः यद्वा ब्रह्मा = सकलजगन्निर्माणकर्ता विधि अङ्गभूः = तनयो यस्य स ब्रह्माङ्गभूः । वक्ष्यति च 'यमामनन्त्यात्मभुवोऽपि कारण'मिति । योजितात्मा = योजितः आत्मा येन सः योजितात्मा, जीवपरैक्यमवगम्य स्थित इत्यर्थः । त्वदेकेपुनिपातसाध्यः = एकश्चाऽसौ इपु एकेषुः, 'कलम्बमार्गणशराः पत्री रोप इपुर्द्वयोः' इत्यमरः । तव एकेपुः त्वदेकेपुः, तस्य निपातः त्वदेकेपुनिपातः तेन साध्यः त्वदेकेपुनिपातसाध्यः ।

भावार्थः—यस्मादमी देवाः शत्रुविजयार्थं हरस्य तेजःसम्भूतं सेनापतिं कामयन्ते । कृतमन्त्रन्यासः समाधिस्थः स शिवोऽपि भवता एकस्यैव बाणस्य निपातेन वशीकर्तुं शक्या भवतीति भावः ।

भाषा—क्योंकि ये देवता लोग शत्रु का पराजय करने के लिये शंकर के तेज से उत्पन्न सेनापति को चाहते हैं । संप्रति मन्त्रन्यास करके समाधि में बैठे हुये भगवान् शङ्कर का मनोविकार तुम्हारे एक ही बाण के निपात से हो सकता है ।

ननु मया हरः कस्या योषितो वशं नेतव्य इत्यत्राह—

तस्मै हिमाद्रेः प्रयतां तनूजां यतात्मने रोचयितुं यतस्व ।
योषित्सु तद्वीर्यनिषेकभूमिः सैव क्षमेत्यात्मभुवोपदिष्टम् ॥ १६ ॥

ऐसा करो रुचिकर लगे गिरिजा उमापति को सखे।
शिव वीर्य चरण यही उमा है और अन्य न है सखे॥

अन्वयः—यतात्मने तस्मै प्रयतां हिमाद्रेः तनूजां रोचयितुं यतस्व। योषित्सु तद्वीर्यनिषेकभूमिः सा एव क्षमा, इति आत्मभुवा उपदिष्टम्।

व्याख्या—यतात्मने = नियतचित्ताय, तस्मै=भवाय, प्रयतां = पवित्रां, हिमाद्रेः= हेमाचलस्य, तनूजां, = सुतां पार्वतीमित्यर्थः। रोचयितुं = प्रीणयितुं, यतस्व = यत्नं कुरु। योषित्सु = स्त्रीषु मध्ये, तद्वीर्यनिषेकभूमिः = हररेतःक्षरणक्षेत्रं, सा एव=पार्वती एव, क्षमा = समर्था, इति = इदम्, आत्मभुवा = ब्रह्मणा, उपदिष्टं = कथितम्। 'उभे एव क्षमे वोढुम् २।६०' इत्यादिना उक्तमित्यर्थः।

व्युत्पत्तिः—यतात्मने = यत आत्मा यस्य स यतात्मा, तस्मै यतात्मने, तस्मै = अत्र 'रोचयितुम्' इत्यत्र सम्बन्धात् 'रुच्यर्थानां प्रीयमाणः' इति सम्प्रदानत्वात् चतुर्थी। योषित्सु = 'यतश्च निर्धारणम्' इति सप्तमी। तद्वीर्यनिषेकभूमिः = तस्य वीर्यं तद्वीर्यं, तस्य निषेकः तद्वीर्यनिषेकः, तस्य भूमिः तद्वीर्यनिषेकभूमिः। स्त्रीणां मध्ये सैव पार्वती हरवीर्यनिषेकाधिकरणत्वयोग्येत्यर्थः। आत्मभुवा = आत्मना एव भवतीति आत्मभूः, तेन आत्मभुवा। 'न भूसुधियोः' इति यण्निषेधात् 'अचिश्नु-धातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ' इत्युवङ्। 'ब्रह्माऽऽत्मभूः सुरज्येष्ठः परमेष्ठी पितामहः' इत्यमरः।

भावार्थः—विषयव्यावृत्तचित्ताय हराय परिशुद्धान्तःकरणां पार्वतीं रोचयितुं यत्नं कुरु। स्त्रीणां मध्ये सैव हरवीर्यनिषेकाधिकरणत्वयोग्येति ब्रह्मणा स्वयं कथितमिति भावः।

भाषा -- विषय-वासनाओं से पराङ्मुख शंकर के मन में अत्यन्त शुद्ध अन्तःकरण की पार्वती की चाह उत्पन्न करने के लिये प्रयत्न करो। क्योंकि सकलस्त्रियों में से एक पार्वती शंकर के वीर्यनिषेक की योग्य अधिकारिणी है, यह बात स्वयं ब्रह्माजी से कही हुई है।

सोऽपि इदानीं तस्य संनिकृष्टैवास्तीत्याह—

गुरोर्नियोगाच्च नगेन्द्रकन्या स्थाणुं तपस्यन्तमधित्यकायाम्।
अन्वास्त इत्यप्सरसां मुखेभ्यः श्रुतं मया मत्प्रणिधिः स वर्गः॥ १७॥

है सेविका गिरिजा जहाँ हैं रुद्र तप करते प्रवर।
मैंने सुना है अप्सरा गण से बने जो गुप्त चर॥

अन्वयः—नगेन्द्रकन्या च गुरोः नियोगात् अधित्यकायां तपस्यन्तं स्थाणुम् अन्वास्ते, इति मया अप्सरसां मुखेभ्यः श्रुतं, स वर्गः मत्प्रणिधिः अस्ति।

व्याख्या—नगेन्द्रकन्या च = पर्वतेन्द्रकुमारी च, पार्वती चेत्यर्थः, गुरोः = पितुः, हिमालयस्येत्यर्थः, नियोगात् = शासनात्, अधित्यकायाम् = ऊर्ध्वभूमौ, हिमालय-

स्येति शेषः, तपस्यन्तं = तपश्चरन्तं, तपः कुर्वन्तमित्यर्थः, स्थाणुं = रुद्रम्, अन्वास्ते= उपास्ते। इति = इदं, मया = इन्द्रेण, अप्सरसाम्=स्वर्वेश्यानां, मुखेभ्यः=आननेभ्यः, श्रुतम् = आकर्णितम्। यतः, स वर्गः = अप्सरसां गणः, मत्प्रणिधिः = मद्गूढचरः, अस्तीति शेषः।

व्युत्पत्तिः—नगेन्द्रकन्या = न गच्छन्तीति नगाः, 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति डप्रत्ययः, 'नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम्' इति नञो वा प्रकृतिभावः। 'शैलवृक्षौ नगावगौ' इत्यमरः। नगानां नगेषु वा इन्द्रः नगेन्द्रः, 'यतश्च निर्धारणम्' इति षष्ठी सप्तमी वा, नगेन्द्रस्य कन्या नगेन्द्रकन्या, 'कन्या कुमारी' इत्यमरः, 'कन्या स्वजातोपयन्ता सलज्जा नवयौवना' इति साहित्यदर्पणश्च। अधित्यकायाम् = अध्युप सर्गात् 'उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः' इति त्यकन्प्रत्ययः। 'भूमिरूर्ध्वमधित्यका' इत्यमरः। तपस्यन्तं = तपश्चरन् तपस्यन्, तं तपस्यन्तं, तपःशब्दात् 'कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः' इति क्यङ्प्रत्ययः, ततः शतृप्रत्ययः। स्थाणुं = तिष्ठति इति स्थाणुः, तं स्थाणुं, 'व्योमकेशो भवो भीमः स्थाणू रुद्र उमापतिः' इत्यमरः। अप्सरसां = 'स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्वर्वेश्या उर्वशीमुखाः' इत्यमरः। मत्प्रणिधिः = मम प्रणिधिः मत्प्रणिधिः। 'यथार्हवर्णः प्रणिधिरपसर्पश्चरः स्पशः' इत्यमरः।

भावार्थः—पार्वती पितुराज्ञया हिमालयशिखरे तपश्चरन्तं हरमुपास्त इति मदीय गूढचरीणामप्सरसां मुखेभ्यो मया श्रुतमस्तीति भावः।

भाषा—इस समय पार्वती अपने पिता की आज्ञा से हिमालय के शिखर प तपश्चर्या करने वाले शङ्कर की उपासना कर रही है, यह ख़बर अपने गुप्तच अप्सराओं के मुख से हमने सुनी है।

प्रकृतमुपसंहरति—

तद्गच्छ सिद्ध्यै कुरु देवकार्यमर्थोऽयमर्थान्तरभाव्य एव।
अपेक्षते प्रत्ययमुत्तमं त्वां बीजाङ्कुरः प्रागुदयादिवाम्भः॥ १८॥

वीर्यार्थ अङ्कुर जन्म के पहले सलिल सम हे सखे।
पर हेतु से है सिद्धि तो भी सुखद जाओ हे सखे॥

अन्वयः—तत् सिद्ध्यै गच्छ। देवकार्यं कुरु। अयम् अर्थः अर्थान्तरभाव्य एव बीजाङ्कुरः उदयात् प्राक् अम्भ इव त्वाम् उत्तमं प्रत्ययम् अपेक्षते।

व्याख्या—तत् = तस्मात् कारणात्, सिद्ध्यै = सिद्ध्यर्थम्, कार्यस्येति शेषः गच्छ = याहि। देवकार्यं = सुरकर्म, कुरु = विधेहि। अयम्, अर्थः = प्रयोजनं अर्थान्तरभाव्य एव=करणान्तरसाध्य एव, अस्तीति शेषः। तच्च करणान्तरं पार्वतं संनिधानमिति यावत्, तथापि बीजाऽङ्कुरः = बीजसाध्यः अङ्कुरः। उदयात् = उत्प प्राक् = पूर्वम्, अम्भ इव = जलम् इव, त्वां = भवन्तम्, उत्तमं = प्रकृष्टं, प्रत्ययं कारणम्, अपेक्षते = अपेक्षां करोति।

व्युत्पत्तिः—सिद्धयै=अत्र 'द्धयै' इति श्रुतिकटुदोषः इति साहित्यदर्पणः। देवकार्यं=देवानां कार्यं देवकार्यं, तत्। कुरु=आशिषि लोट्। अर्थः='अर्थः प्रकारे विषये वित्तकारणवस्तुषु। अभिधेये च शब्दानां वृत्तौ चाऽपि प्रयोजने।' इति विश्वः। अर्थान्तरभाव्यः=अन्यः अथः अर्थान्तरम्। 'मयूरव्यंसकादयश्च' इति समासः, अर्थान्तरेण भाव्यः अर्थान्तरभाव्यः। बीजाऽङ्कुरः=बीजेन साध्यः अङ्कुरः बीजाङ्कुरः। 'शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानम्' इति मध्यमपदलोपी समासः। उदयात्='प्राक्' इत्यनेन अञ्चूत्तरपदेन योगे 'अन्याराादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते' इति पञ्चमी। प्रत्ययं='प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु' इत्यमरः। अत्रोपमालङ्कारः।

भावार्थः—तस्मात् त्वं पार्वतीपरमेश्वरसङ्गममात्रलभ्यस्य सेनापतिलाभरूपस्य कार्यस्य सिद्धयर्थं गच्छ। परमेश्वरवशीकरणरूपं देवानां कार्यं सम्पादय। पार्वतीसन्निधानादिभिः साध्यमपि हरचित्ताकर्षणरूपं देवकार्यं प्रकृष्टहेतुभूतं त्वां प्रतिपालयति। यथा क्षितिवपनादिसंयोगसाध्योऽपि बीजाङ्कुरः स्वोत्पत्तेः प्राक् प्रकृष्टकारणभूतं जलमपेक्षते तथैवेति भावः।

भाषा—इसलिये तुम उमा-महेश्वर के संगम ही से होने वाले सेनापति के लाभ-कार्य की सिद्धि के लिये जाओ। शङ्कर के चित्ताकर्षणरूप देवताओं के कार्य का सम्पादन करो। जैसे पृथ्वी और कृषि के संयोग से उत्पन्न होने वाला बीजाङ्कुर, जल की अपेक्षा रखता है, उसी तरह पार्वती के सान्निध्यमात्र से होने वाला शङ्कर का चित्ताकर्षणरूप देवताओं का यह कार्य भी प्रकृष्टकारणभूत तुम्हारी अपेक्षा रखता है।

इत्थं कामदेवं नियुज्य, त्रिभिः श्लोकैः पुनस्तमेव प्रोत्साहयति—

तस्मिन्सुराणां विजयाभ्युपाये तवैव नामाऽस्त्रगतिः कृती त्वम्।
अप्यप्रसिद्धं यशसे हि पुंसामनन्यसाधारणमेव कर्म ॥ १९ ॥

शिव में तुम्हारी अस्त्रगति है धन्य हो तुम इसलिए।
जो अन्यकर्म समानकर्म न है वही यश के लिए॥

अन्वयः—सुराणां विजयाऽभ्युपाये तस्मिन् अस्त्रगतिः तव एव नाम, अतः त्वं कृती। हि अप्रसिद्धम् अपि अनन्यसाधारणम् एव कर्म पुंसां यशसे भवति॥

व्याख्या—सुराणां=देवानां, विजयाऽभ्युपाये=जयोपायभूते, तस्मिन्=महादेवे, अस्त्रगतिः=आयुधप्रसरः, तव एव नाम=भवतः एव सम्भाव्यते। अतः, त्वं=भवान्, कृती=धन्यः। हि=यतः, अप्रसिद्धम् अपि=अप्रथितम् अपि, अनन्यसाधारणम् एव=अनपरसामान्यम् एव, लोकोत्तरमेवेत्यर्थः। कर्म=कार्यं, पुंसां=पुरुषाणां, यशसे=कीर्तये, भवतीति शेषः। इदं तु कर्म सुप्रसिद्धमसर्वसाधारणं चेत्यतियशस्करमिति ध्वन्यते।

व्युत्पत्तिः—विजयाऽभ्युपाये = विशिष्टो जयः विजयः, तस्य अभ्युपायः विजयाऽभ्युपायः, तस्मिन् विजयाभ्युपाये । अस्त्रगतिः = अस्त्रस्य गतिः अस्त्रगतिः । नाम = इदं पदं सम्भावनायाम् । कृती = कृतम् अस्याऽस्तीति कृती 'अत इनिठनौ' इति इनिप्रत्ययः, 'सौ च' इति दीर्घः । अप्रसिद्धम् = न प्रसिद्धम् अप्रसिद्धम् । अनन्यसाधारणम् = अन्येषु साधारणम् अन्यसाधारणम्, 'साधारणं तु सामान्यम्' इत्यमरः । न अन्यसाधारणम् अनन्यसाधारणं । पुंसा = 'स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः' इत्यमरः । यशसे = 'यशः कीर्तिः समज्ञा च' इत्यमरः ॥

भावार्थः—देवानां तारकासुरविजयस्योपायभूते तस्मिन् हरे तवैव शस्त्राणां गतिः सम्भाव्यते, नान्येषाम् । अतस्त्वं कृतार्थोऽसि । यस्मादन्यैः कदाचिदपि कर्तुमशक्यं प्रसिद्धिरहितमपि कर्म पुरुषाणां यशः सम्भावयितुं समर्थं भवति । परमेश्वरचित्ताकर्षणलक्षणमिदं तु कर्मान्यैर्दुष्करं सुप्रसिद्धञ्चेति भवानतिमहतो यशसो भाजनं भविष्यत्येवेति भावः ।

भाषा—देवताओं के तारकासुर विजय के उपायभूत इस शङ्कर में तुम्हारे ही शस्त्रों की गति सम्भावित है । दूसरों के शस्त्रों की नहीं, अतः तुम कृतार्थ हो । क्योंकि लोकसाधारण से नहीं होने वाला, ऐसा लोकोत्तर अप्रसिद्ध कार्य ही दुनिया में यश को फैलाने के लिये समर्थ होता है ।

न केवलं भावियशोभाजनतया धन्यस्त्वं, किन्त्विदानीमपि त्वं धन्य एवासीत्याह—

सुराः समभ्यर्थयितार एते कार्यं त्रयाणामपि विष्टपानाम् ।
चापेन ते कर्म न चाऽतिहिंस्रमहो! बताऽसि स्पृहणीयवीर्यः ॥ २० ॥

प्रार्थी अमर, त्रयलोक का यह कार्य तुम से सिद्ध है ।
इस कार्य में हिंसा न, तुम में अमित शक्ति प्रसिद्ध है ॥

अन्वयः—एते सुराः समभ्यर्थयितारः । कार्यं त्रयाणाम् अपि विष्टपानाम् । कर्म ते चापेन, अतिहिंस्रं च न । अहो बत । स्पृहणीयवीर्यः असि ।

व्याख्या—एते सुराः = एते देवाः, समभ्यर्थयितारः = याचितारः । कार्यं = प्रयोजनं, त्रयाणामपि = वह्निसंख्यकानामपि, विष्टपानां = लोकानाम्, अस्तीति शेषः । सर्वलोकाऽर्थमित्यर्थः । कर्म = क्रिया, ते = तव, चापेन = धनुषा, न त्वन्येनेति शेषः । अतिहिंस्रं च न = अतिघातुकं च न । सर्वेषामपि चापेन क्रियमाणं कर्म शरीरनाशकत्वेन घातुकमेव भवति । तव तु तपोमात्रहिंसया नात्यन्तघातुकमित्यर्थः । अहो = आश्चर्यं, बत = संतोषोऽस्ति, त्वं, स्पृहणीयवीर्यः असि = अभिलषणीयपराक्रमः असि ।

व्युत्पत्तिः—समभ्यर्थयितारः = समभ्यर्थयन्त इति समभ्यर्थयितारः । त्रयाणां = त्रिशब्दात् आमि 'त्रेस्त्रयः' इति त्रयादेशः । अपि = सङ्ख्याशब्दसन्निकर्षे उपादीयमानोऽपिशब्दः सङ्ख्येयस्य सजातीयान्तरं व्यवच्छिनत्ति । अतोऽत्र लोकान्तरव्यत्र-

च्छेद उक्तः । विष्टपानाम् = 'अथो जगती लोको विष्टपं भुवनं जगत्' इत्यमरः । कर्म = 'कर्म क्रिया' इत्यमरः । अहो = 'अहो ही च विस्मये' इत्यमरः । बत = 'बतामन्त्रणसन्तोषखेदाऽनुक्रोशविस्मये' इति विश्वः । स्पृहणीयवीर्यः = स्पृहयितुं योग्यं स्पृहणीय, तत् वीर्यं यस्य स स्पृहणीयवीर्यः । त्वद्वीर्यस्वरूपनिरूपणावस्थायां ममापि विस्मयसन्तोषौ जायेते इत्यर्थः ।

भावार्थः—ये देवाः सर्वेषामपि लोकानां वरदास्ते त्वामभ्यर्थयन्ते । सेनानीलाभरूपं कार्यं त्रयाणामपि जगतां प्रयोजनम् । तच धनुषा क्रियमाणं कर्म तपोमात्रहिंसया नात्यन्तहिंस्रं, प्राणघातकत्वाभावात् । अहो ममाप्येवंविधं वीर्यं भूयादिति सर्वैरप्यभिलाषणीयवीर्योऽसीति भावः ।

भाषा:- दुनिया को वरप्रदान करने वाले ये देवता लोग तुम्हारे याचक हैं । सेनापति की प्राप्ति होना सकल जगत् का कार्य है । तुम्हारे धनुष से सिद्ध होने वाला यह कार्य तपोमात्र का भङ्ग करने से किसी का प्राणघातक नहीं है । अहो ! तुम्हारा पुरुषार्थ सबके लिये श्लाघनीय है ।

यच्चोक्तं 'सहायमेकं मधुमेव लब्ध्वा' इति तदपि ते प्रार्थनां विनैव सिद्धमित्याह—

मधुश्च ते मन्मथ ! साहचर्यादसावनुक्तोऽपि सहाय एव ।
समीरणो नोदयिता भवेति व्यादिश्यते केन हुताऽशनस्य ॥ २१ ॥

हे कामदेव ! वसन्त ऋतु सब मददगार बना स्वयम् ।
ज्यों ज्वलित पावक का सहायक वायु होता है स्वयम् ॥

अन्वयः—हे मन्मथ ! असौ मधुश्च ते साहचर्यात् अनुक्तोऽपि सहाय एव (अस्ति) । समीरणः 'हुताशनस्य नोदयिता भव' इति केन व्यादिश्यते ।

व्याख्या:—हे मन्मथ ! = हे काम, असौ = पुरो निर्दिष्टः, मधुश्च = वसन्तोऽपि, ते = तव, साहचर्यात् = सहचरत्वात्, अनुक्तोऽपि = अकथितोऽपि, सहाय एव = सहकारी एव, अस्तीति शेषः । (तथा हि) समीरणः = वायुः, हुताशनस्य = हुतभुजः, अग्नेरित्यर्थः, नोदयिता भव = प्रेरयिता भव, इति = इत्थं, केन = पुरुषेण, व्यादिश्यते = अभिधीयते । अपि तु न केनाऽपीति काकुध्वनिः ।

व्युत्पत्तिः—हे मन्मथ = 'मदनो मन्मथो मारः प्रद्युम्नो मीनकेतनः' इत्यमरः । साहचर्यात् = सह चरतीति सहचरः, 'चरेष्टः' इति टप्रत्ययः । सहचरस्य भावः साहचर्यं, तस्मात् साहचर्यात्, 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च' इति ष्यञ्प्रत्ययः । अनुक्तः = न उक्तः अनुक्तः । समीरणः = 'समीरमारुतमरुज्जगत्प्राणसमीरणाः' इत्यमरः हुताशनस्य = हुतम् अश्नाति इति हुताशनः, तस्य हुताशनस्य, 'हिरण्यरेता हुतभुग्दहनो हव्यवाहनः' इत्यमरः । नोदयिता = नोदयतीति नोदयिता ।

अत्र वसन्तसमीरणयोः उक्तिं विना सहायताकरणं सामान्यधर्मः स च वाक्यद्वये

वस्तुप्रतिवस्तुभावेन पृथङ्निर्दिष्ट इति प्रतिवस्तूपमालङ्कारोऽयम् । तदुक्तं साहित्यदर्पणे—

'प्रतिवस्तूपमा सा स्याद्वाक्ययोर्गम्यसाम्ययोः ।
एकोऽपि धर्मः सामान्यो यत्र निर्दिश्यते पृथक् ॥' इति ।

भावार्थः—हे मदन ! यस्त्वया पूर्वं हरविजये सहायतया निर्दिष्टः, स वसन्तः अप्रेरितोऽपि तव स्वाभाविकसख्यात् । सहकार्येवास्ति त्वमग्नेः प्रेरको भवति पवनः केन नियुज्यते, न केनापीति भावः ।

भाव—और तुमने शङ्कर की विजय में सहायक के रूप में जो वसन्त का नाम लिया था, वह तो बिना कहे ही स्वाभाविक मैत्री के कारण तुम्हारा सहकारी बना ही है । हवा किसी अन्य की प्रेरणा के बिना ही अग्नि की सहायता करती है ।

अथ महेन्द्रेण तथा नियुक्तस्य मदनस्य प्रवृत्तिमाह—

तथेति शेषामिव भर्तुराज्ञामादाय मूर्ध्ना मदनः प्रतस्थे ।
ऐरावतास्फालनकर्कशेन हस्तेन पस्पर्श तदङ्गमिन्द्रः ॥ २२ ॥

कह कर तथाऽस्तु सुहार सम आदेश ले शिर से, चला ।
गज तन-कठिन-कर इन्द्र ने सुहला दिया तन शुचि भला ॥

अन्वयः—तथा इति भर्तुः—शेषाम् इव आज्ञां मूर्ध्ना आदाय मदनः प्रतस्थे । इन्द्रः ऐरावतास्फालनकर्कशेन हस्तेन तदङ्गं पस्पर्श ।

व्याख्या—तथा इति = एवमस्त्विति, भर्तुः = स्वामिनः, इन्द्रस्येत्यर्थः, शेषाम् इव = प्रसाददत्तां मालाम् इव, आज्ञाम् = अनुज्ञां, मूर्ध्ना = शिरसा, आदाय = गृहीत्वा, मदनः = मन्मथः, प्रतस्थे = प्रस्थानं चकार, जगामेत्यर्थः । इन्द्रः = पाकशासनः, ऐरावतास्फालनकर्कशेन = ऐरावतताडनकठोरेण, हस्तेन = करेण, तदङ्गं = तद्देहं, मदनशरीरमित्यर्थः, पस्पर्श = स्पृष्टवान् । हस्तस्पर्शेन सम्भावयामासेत्यर्थः ।

व्युत्पत्तिः—भर्तुः—बिभर्तीति भर्ता तस्य भर्तुः । शेषां = 'प्रसादान्निजनिर्माल्यदाने शेषेति कीर्तिता' इति विश्वः । 'माल्याऽक्षतादिदाने स्त्री शेषा' इति वैजयन्तिकेशवौ च । मूर्ध्ना = 'उत्तमाऽङ्गं शिरः शीर्षं मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । 'अल्लोपोऽनः' इत्यकारलोपः । मदनः = 'मदनो मन्मथो मारः प्रद्युम्नो मीनकेतनः' इत्यमरः । प्रतस्थे = प्रोपसर्गपूर्वकात् 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' इति धातोः 'समवप्रविभ्यः स्थः' इत्यात्मनेपदम् । इन्द्रः = 'इन्द्रो मरुत्वान्मघवा, इत्यमरः । ऐरावतास्फालनकर्कशेन = ऐरावतस्य आस्फालनम् ऐरावतास्फालनम्, 'ऐरावतोऽभ्रमातङ्गैरावणाऽभ्रमुवल्लभाः' इत्यमरः । ऐरावतास्फालनेन कर्कशः ऐरावतास्फालनकर्कशः, तेन ऐरावतास्फालनकर्कशेन 'कर्कशं कठिनं क्रूरं कठोरं निष्ठुरं दृढम्' इत्यमरः । तदङ्गं = तस्य अङ्गं तदङ्गं तत् । पस्पर्श = 'स्पृश स्पर्शने' इति धातोर्लिट् 'शर्पूर्वाः खयः' इति सकारलोपः ।

'शेषामिवाज्ञाम्' इत्यत्र साधकबाधकप्रमाणाऽभावादुपमोत्प्रेक्षयोः सन्देहसङ्करः ।

यदि भर्त्रा शेषाऽपि दत्ता, तदा तामाज्ञामिवेत्युपमा। अथ न दत्ता, तर्हि शेषास्वेद उत्प्रेक्षिता। 'शेषादानं तु सन्दिग्ध'मिति मल्लिनाथः।

भावार्थः—मदनो महेन्द्रस्याज्ञां प्रस्थानादिसमये बन्धुभिर्दीयमानं माल्याक्षतादिकमिव शिरसा समाक्षाय प्रस्थानोद्यमं चकार। इन्द्रोऽपि प्रयाणप्रणामसमये ऐरावततताडनकर्कशेन करेण मदनदेहं स्पृष्टवानिति भावः।

भाषा—कामदेव, यात्रा के समय बान्धवों से दिये जाने वाले माल्य-अक्षत के समान महेन्द्र की आज्ञा को नम्र मस्तक से ग्रहण कर जाने के लिये तैयार हो गया, इन्द्र ने भी ऐरावत हाथी के ताड़न से कठोर हुए अपने हाथ से जाते समय कामदेव की पीठ को ठोक दिया।

अथ प्रस्थितस्य मदनस्य हरपदप्राप्तिमाह—

स माधवेनाऽभिमतेन सख्या रत्या च साशङ्कमनुप्रयातः।
अङ्गव्ययप्रार्थितकार्यसिद्धिः स्थाण्वाश्रमं हैमवतं जगाम॥ २३॥

रति-ऋतु-वसन्त लिये मदन पहुँचा अचल में शिव-निकट।
चाहे शरीर रहे न तो भी कार्य यह होगा विकट॥

अन्वयः—सः अभिमतेन सख्या माधवेन रत्या च साशङ्कम् अनुप्रयातः सन् अङ्गव्ययप्रार्थितकार्यसिद्धिः हैमवतं स्थाण्वाश्रमं जगाम।

व्याख्या—सः = कामदेवः, अभिमतेन = प्रियेण, सख्या = सुहृदा, माधवेन = वसन्तेन, रत्या च = स्वप्रियया च, साशङ्कम् = आशङ्कासहितम्, सभयमित्यर्थः। अनुप्रयातः = अनुगतः सन्, अङ्गव्ययप्रार्थितकार्यसिद्धिः = शरीरनाशप्रार्थितकर्मसाफल्यः, शीर्त्वा मृत्वाऽपि सर्वथा देवकार्यं साधयिष्यामीति कृतनिश्चयः सन्नित्यर्थः। हैमवतं = हिमालयस्थं, स्थाण्वाश्रमं महादेवाश्रमं, जगाम = ययौ।

व्युत्पत्तिः—सख्या = 'अथ मित्रं सखा सुहृत्' इत्यमरः। माधवेन = मधुरेव माधवः, तेन माधवेन, स्वार्थे अण्प्रत्ययः। साशङ्कम् = आशङ्कया सहितं यथा स्यात्तथा साशङ्कं, 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिः, 'वोपसर्जनस्य' इति सहस्य सभावः। अङ्गव्ययप्रार्थितकार्यसिद्धिः = अङ्गस्य व्ययः अङ्गव्ययः, 'अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽपघनोऽथ कलेवरम्' इत्यमरः। अङ्गव्ययेन प्रार्थिता अङ्गव्ययप्रार्थिता। कार्यस्य सिद्धिः कार्यसिद्धिः, अङ्गव्ययप्रार्थिता कार्यसिद्धिः येन सः अङ्गव्ययप्रार्थितकार्यसिद्धिः। हैमवतं = हिमम् अस्ति अस्मिन् हिमवान्, 'तदस्यास्त्यस्मिन्नि'ति मतुप्प्रत्ययः। हिमवति भवः हैमवतः, तं हैमवतं 'तत्र भवः' इत्यण्प्रत्ययः। 'तद्धितेष्वचामादेः' इत्यादिवृद्धिश्च। हिमवत्प्रस्थगतमित्यर्थः। स्थाण्वाश्रमं = स्थाणोः आश्रमः स्थाण्वाश्रमः, तं स्थाण्वाश्रमं, 'स्थाणू रुद्र उमापतिः' इत्यमरः। जगाम = 'गम्लृ गतौ' इति धातोर्लिट्, 'कुहोश्चुः' इति अभ्यासकवर्गस्य चवर्गादेशः।

भावार्थः—स्वप्रियबन्धुना वसन्तेन स्वभार्यया रत्या च सभयमनुगतो मदनः शीर्वा मृत्वापि सर्वथा देवकार्यं साधयिष्यामीति कृतनिश्चयः सन्, हिमालयप्रस्थगतं शिवस्याश्रमं गतोऽभूदिति भावः ।

भाषा—प्रियमित्र वसन्त और प्रियपत्नी रति इन दोनों से सभय अनुगत कामदेव 'जान देकर भी देवताओं के इस कार्य को मैं करूँगा' ऐसा दृढ निश्चयकर हिमालय के शिखर पर शङ्कर के आश्रम को चला ।

अथ हराश्रमे कामोद्दीपनार्थमादौ वसन्तस्य प्रादुर्भावमाह—

तस्मिन्वने संयमिनां मुनीनां तपःसमाधेः प्रतिकूलवर्ती ।
सङ्कल्पयोनेरभिमानभूतमात्मानमाधाय मधुर्जजृम्भे ॥ २४ ॥

वन बीच मुनि संयम विरोधी मंजु माधव छा गया ।
मानो मदन अभिमान ही शुचि रूप धर कर आ गया ॥

अन्वयः—तस्मिन् वने संयमिनां मुनीनां तपःसमाधेः प्रतिकूलवर्ती मधुः सङ्कल्पयोनेः अभिमानभूतम् आत्मानम् आधाय जजृम्भे ।

व्याख्या—तस्मिन् वने=स्थाण्वाश्रमे, संयमिनां=समाधिमतां, मुनीनाम्=ऋषीणां, तपःसमाधेः=चित्तैकाग्रतायाः, प्रतिकूलवर्ती=विपरीतवर्ती, विरोधीत्यर्थः। मधुः=वसन्तः, सङ्कल्पयोनेः=मनोभवस्य, कामदेवस्येत्यर्थः । अभिमानभूतं=गर्वभूतं, गर्वकारणभूतमित्यर्थः, आत्मानं=स्वस्वरूपम्, आधाय=सन्निधाय, जजृम्भे=प्रादुर्बभूव, वसन्तधर्मान् प्रवर्तयामासेत्यर्थः ।

व्युत्पत्तिः—वने='अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम्' इत्यमरः । संयमिनां=संयमः अस्ति येषां ते संयमिनः, तेषां संयमिनाम् । इनिप्रत्ययः । तपःसमाधेः=तपसः समाधिः तपःसमाधिः, तस्य तपःसमाधेः । प्रतिकूलवर्ती=प्रतिकूलं यथा स्यात्तथा वर्तते तच्छीलः प्रतिकूलवर्ती । प्रतिकूलशब्दपूर्वकात् 'वृतु वर्तने' इति धातोः ताच्छील्ये णिनिप्रत्ययः । सङ्कल्पयोनेः=सङ्कल्पः योनिः यस्य सः सङ्कल्पयोनिः, तस्य सङ्कल्पयोनेः, 'सङ्कल्पः कर्म मानसम्' इत्यमरः । अभिमानभूतम्=अभिमानः भूतः अभिमानभूतः तमभिमानभूतम्, 'गर्वोऽभिमानोऽहङ्कारः' इत्यमरः । 'सुप्सुपा' इति समासः । अत्र 'आयुर्घृतम्' इतिवत् कार्यकारणयोरभेदलक्षणा । जजृम्भे='जृभी जृभि गात्रविनामे' इति धातोः लिट्, 'इदितो नुम् धातोः' इति नुम् ।

भावार्थः—समाधिमतां चित्तैकाग्रताया विरोधी वसन्तो मदनहृदयानुरूपं स्वरूपमादाय हरतपोवने कुसुमपल्लवकोकिलकूजितादिलिङ्गबाहुल्येन प्रकटोऽभूदिति भावः।

भाषा—चित्त की एकाग्रता कर समाधि में रहनेवाले मुनियों का विरोधी वसन्त, कामदेव के मन के अनुसार अपने स्वरूप को बनाकर कुसुम, नवपल्लव, कोकिल-कूजित, भ्रमरझङ्कार इत्यादि चिह्नों से शङ्कर के तपोवन में प्रकट हुआ ।

अथ वसन्तागमनं सविस्तरं प्रतिपादयन् प्रथमं मलयमारुतप्रवृत्तिमाह—

कुबेरगुप्तां दिशमुष्णरश्मौ गन्तुं प्रवृत्ते समयं विलङ्घ्य ।
दिग्दक्षिणा गन्धवहं मुखेन व्यलीकनिश्वासमिवोत्ससर्ज ॥ २५ ॥

आया मनोज्ञ वसन्त, भास्कर दक्षिणायन हो गये ।
दक्षिण दिशा से वह चला, मारुत सकल दुःख खो गये ॥

अन्वयः—उष्णरश्मौ समयं विलङ्घ्य कुबेरगुप्तां दिशं गन्तुं प्रवृत्ते सति दक्षिणा दिक् मुखेन गन्धवहं व्यलीकनिश्वासं इव उत्ससर्ज ।

व्याख्या—उष्णरश्मौ=सूर्ये, साहसिके नायके च, समयं=दक्षिणायनकालं, सङ्गमकालं च, विलङ्घ्य=व्यतिक्रम्य, पूर्वंव्यवस्थापितं गमनकालमतिक्रम्येत्यर्थः । कुबेरगुप्तां=धनपतिरक्षितां कुत्सितशरीरेण केनचिद्रक्षितां च, दिशं=दिशाम्, उदीचीमित्यर्थः, स्त्रीलिङ्गाक्षिप्तां कांचित् नायिकां च, गन्तुं=चलितुं संगन्तुं च प्रवृत्ते=कृतारम्भे सति, दक्षिणा दिक्=दक्षिणदिशा, दाक्षिण्यवती काचित् नायिका च, मुखेन=पुरोभागेन, वक्त्रेण च, गन्धवहं=वायुं, व्यलीकनिश्वासम् इव=दुःखनिश्वासम् इव, उत्ससर्ज=प्रवर्त्तयामास ।

व्युत्पत्तिः—उष्णरश्मौ=उष्णा रश्मयः यस्य स उष्णरश्मिः, तस्मिन् उष्णरश्मौ, 'किरणोस्त्रमयूखांऽशुगभस्तिघृणिरश्मयः' इति, 'भास्वद्विवस्वत्सप्ताऽश्वहरिदश्वोष्णरश्मयः' इत्यप्यमरः । समयं='समयः शपथाऽऽचारकालसिद्धान्तसंविदः' इत्यमरः । कुबेरगुप्तां=कुबेरेण गुप्ता कुबेरगुप्ता, तां कुबेरगुप्तां, 'कुबेरस्त्र्यम्बकसखो यक्षराड् गुह्यकेश्वरः' इत्यमरः । यद्वा कुत्सितं बेरं=शरीरं यस्य स कुबेरः=कश्चित्पुरुषः, तेन गुप्ता कुबेरगुप्ता, तां कुबेरगुप्ताम् । दिशं='दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः' इत्यमरः । गन्धवहं=वहतीति वहः, पचाद्यच् । गन्धस्य वहः गन्धवहः, तं गन्धवहं । 'पृषदश्वो गन्धवहो गन्धवाहाऽनिलाऽऽशुगाः' इत्यमरः । व्यलीकनिश्वासम्=व्यलीकेन निश्वासः व्यलीकनिश्वासः, तं व्यलीकनिश्वासं, 'व्यलीकं त्वप्रियेऽनृते' इति वैजयन्ती । उत्ससर्ज=उदुपसर्गपूर्वकात् 'सृज् विसर्गे' इति धातोः 'परोक्षे लिट्' इति लिट् । अत्र कुबेरगुप्तामिति विशेषणेन, दक्षिणेति विशेष्येण, स्त्रीलिङ्गत्वेन च परपरिग्रहभूतप्रतिनायिकात्वमुदीच्यां प्रतीयते ।

'अत्र उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः । न च समासोक्तिरेवेयमुत्प्रेक्षानुप्रविष्टेति शङ्कितव्यं, केवलविशेषणसामर्थ्यादेवाऽप्रस्तुतप्रतीतौ सोत्तिष्ठते । अत्र तु दक्षिणेति विशेष्यसामर्थ्यादपि नायिका प्रतीयते । न च श्लेष एव प्रकृताऽप्रकृतविषयः, उभयश्लेषे श्लिष्टविशेष्याऽनङ्गीकारात् । तस्माच्छब्दशक्तिमूलोऽयं ध्वनिः, स च व्यलीकनिश्वासरूपचेतनधर्मसम्भावनार्थं दक्षिणस्या दिशो नायिकया सहाऽभेदमासादयन्नभेदलक्षणाऽतिशयोक्त्युपजीविनीं निश्वासमिवेति वाच्योत्प्रेक्षां निर्वहतीति वाच्यसिद्ध्यङ्गभूत इत्युपश्यामः' इति म० म० मल्लिनाथः ।

भावार्थः—साहसिके स्वभर्तरि सदाचारं व्यतिक्रम्य पराऽङ्गनासङ्गतिं प्रवृत्ते सति स्त्रियो दाक्षिण्याद् अकिञ्चिद्वदन्त्यो दुःखान्निःश्वसन्ति, तद्वत् सूर्ये दक्षिणायनकाल व्युत्क्रम्य धनपतिपालितामुदीचीं दिशं चलितुं प्रवृत्ते सति, दक्षिणा दिक् अग्रभागेन पवनं प्रवर्तयामास। संप्रति उत्तरायणे सति मलयानिलः प्रवृत्त इति भावः।

भाषा—साहसी पति की सदाचार का अतिक्रमण कर परांगना में आसक्ति होने पर, चतुर स्त्रियाँ मुख से कुछ भी न कहकर दुःख से केवल दीर्घ निश्वास लेती हैं उसी तरह सूर्य के दक्षिणायन काल की मर्यादा को छोड़कर कुबेर की उत्तर दिशा में प्रवृत्त होने पर दक्षिण दिशा अग्रभाग से मलय पवन को प्रवृत्त करने लगी।

अथाशोकपुष्पोद्गमं वर्णयति—

असूत सद्यः कुसुमान्यशोकः स्कन्धात्प्रभृत्येव सपल्लवानि।
पादेन नापैक्षत सुन्दरीणां सम्पर्कमासिञ्जितनूपुरेण॥ २६॥

तत्क्षण अशोक प्रसन्नता से सरस कुसुमित बन गया।
स्त्री-चरण-ताडन की अपेक्षा की न वह बन ठन गया॥

अन्वयः—अशोकः सद्यः स्कन्धात् प्रभृति एव सपल्लवानि कुसुमानि असूत; आसिञ्जितनूपुरेण सुन्दरीणां पादेन सम्पर्कं न अपैक्षत।

व्याख्या—अशोकः=वञ्जुलः, सद्यः=सपदि, तत्क्षणे इत्यर्थः। स्कन्धात् प्रभृत्येव=काण्डात् आरभ्यैव, सपल्लवानि=किसलयसहितानि, कुसुमानि=पुष्पाणि, असूत=उत्पादयामास। उभयमपि पल्लवानि कुसुमानि च सहैवाजीजनदित्यर्थः। आसिञ्जितनूपुरेण=शब्दायमानमञ्जीरेण, सुन्दरीणां=रूपवतीनां, पादेन=चरणेन, सम्पर्कं=सम्बन्धं, ताडनमित्यर्थः, न अपैक्षत=न प्रतीक्षितवान्।

व्युत्पत्तिः—अशोकः='वञ्जुलोऽशोके' इत्यमरः। सद्यः='सद्यः सपदि तत्क्षणे' इत्यमरः। स्कन्धात्=भाष्यकारवचनात् प्रभृतियोगे पञ्चमीति कैयटः। भाष्यं च-'मूलात् प्रभृत्यग्राद् वृक्षांस्तक्ष्णुवन्ति' इति, 'कार्तिक्याः प्रभृत्याग्रहायणी मासे' इत्यादि च। सपल्लवानि=पल्लवैः सहितानि सपल्लवानि, तानि, बहुव्रीहिसमासः। 'पल्लवोऽस्त्री किसलयम्' इत्यमरः। असूत='पूङ् प्राणिप्रसवे' इति धातोर्लङि रूपम्। आसिञ्जितनूपुरेण=आसिञ्जितः नूपुरः यस्य सः आसिञ्जितनूपुरः, तेन आसिञ्जितनूपुरेण, 'सिजि अव्यक्ते शब्दे' इति धातोः कर्तरि क्त प्रत्ययः। 'पादाङ्गदं तुलाकोटिर्मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम्। हंसकः पादकटकः' इत्यमरः। अशोकपुष्पोद्गमप्रकारश्च—

'सनूपुररवेण स्त्रीचरणेनाऽभिताडनम्। दोहदं यदशोकस्य ततः पुष्पोद्गमो भवेत्॥' इत्युक्तिदिशा ज्ञेयः। तथाहि—

पादाहतः प्रमदया विकसत्यशोकः, शोकं जहाति वकुलो मुखसीधुसिक्तः।
आलोकितः कुरबकः कुरुते विकासमालोडितस्तिलक उत्कलिको विभाति॥' इति

अत्र कामिनीसम्पर्करूपप्रसिद्धकारणविरहेऽपि पुष्पोद्गमरूपकार्योत्पत्तिप्रतिपादनाद् विभावना अलङ्कारः । सा चात्रानुक्तनिमित्ता ।

भावार्थः—मूर्तिमति वसन्ते स्वयमेव तपोवनं समागते सति अशोकः सनूपुररवेण स्त्रीचरणेनाभिताडनरूपं दोहदमनपेक्ष्यैव स्कन्धादारभ्य पल्लवान् कुसुमानि चोभयमप्यजीजनदिति भावः ।

भाषाः—मूर्तिमान् वसन्त के स्वयं तपोवन में आने से, अशोकवृक्ष पयजेब सहित सुन्दरस्त्रियों के पादाघात रूपी खाद की अपेक्षा न कर, नीचे से ऊपर तक नव पल्लव और कुसुमों से सम्पन्न होने लगा ।

चूतपुष्पोद्गमं वर्णयति—

सद्यः प्रवालोद्गमचारुपत्रे नीते समाप्तिं नवचूतबाणे ।
निवेशयामास मधुर्द्विरेफान् नामाक्षराणीव मनोभवस्य ॥ २७ ॥

पल्लव अमल अंकुर बने थे पत्र शर के ही सदृश ।
थे चूत बाण समाप्त मधुकर मदन नामाक्षर सदृश ॥

अन्वयः—मधुः प्रवालोद्गमचारुपत्रे नवचूतबाणे समाप्तिं नीते सति सद्यः मनोभवस्य नामाक्षराणि इव द्विरेफान् निवेशयामास ।

व्याख्या—मधुः = वसन्तः, स एव इषुकारः । प्रवालोद्गमचारुपत्रे = पल्लवाऽङ्कुरसुन्दरपक्षे, नवचूतबाणे = नवीनाम्रकुसुमशरे, समाप्तिं = सम्पूर्णतां, नीते = प्रापिते सति, सद्यः = सपदि, मनोभवस्य = मनसिजस्य, धन्विनः कामदेवस्येत्यर्थः । नामाक्षराणि इव = अभिधानवर्णान् इव, द्विरेफान् = भ्रमरान्, निवेशयामास = निदधौ ।

व्युत्पत्तिः—प्रवालोद्गमचारुपत्रे = प्रवालानाम् उद्गमाः प्रवालोद्गमाः, चारूणि च तानि पत्राणि चारुपत्राणि, 'सुन्दरं रुचिरं चारु सुषमं साधु शोभनम्' इति, 'पत्रं वाहनपक्षयोः' इत्यप्यमरः । प्रवालोद्गमाः एव चारुपत्राणि यस्य स प्रवालोद्गमचारुपत्रः तस्मिन् प्रवालोद्गमचारुपत्रे । नवचूतबाणे = चूतस्य पुष्पं चूतम्, 'तस्य विकारः' इत्यधिकारे 'अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः' इत्यण्, तस्य 'पुष्पमूलेषु बहुलम्' इति लुक् । नवं च तत् चूतं नवचूतं, 'प्रत्यग्रोऽभिनवो नव्यो नवीनो नूतनो नवः' इत्यमरः । नवचूतम् एव बाणः, नवचूतबाणः, तस्मिन् नवचूतबाणे । मनोभवस्य = मनसि भवः मनोभवः, तस्य मनोभवस्य, 'शम्बराऽरिर्मनसिजः कुसुमेषुरनन्यजः' इत्यमरः । नामाऽक्षराणि = नाम्नः अक्षराणि नामाऽक्षराणि, तानि, 'आख्याऽऽह्वे अभिधानं च नामधेयं च नाम च' इत्यमरः । द्विरेफान् = द्वौ रेफौ येषां ते द्विरेफाः, तान् द्विरेफान् । 'लक्षितलक्षणया द्विरेफशब्दः भ्रमरवाचकः' । 'द्विरेफपुष्पलिड्भृङ्गषट्पदभ्रमराऽलयः' इत्यमरः । उत्तेजनबाणे रचनादिभिः सम्पूर्णतां नीते हि शरे स्वामिनो नामाक्षराणि लिख्यन्ते शिल्पिभिरिति लोकप्रसिद्धिरत्रानुसन्धेया ।

'अत्र प्रवालपत्र इत्याद्येकदेशविवर्तिरूपकं मधोरिषुकारस्वरूपं यन्नामाऽक्षराणीवेत्युत्प्रेक्षायां निमित्तमित्येकदेशविवर्तिरूपकोत्थापितेयमुत्प्रेक्षा' इति मल्लिनाथः।

भावार्थः—वसन्त एव बाणनिर्माता शिल्पी सम्पूर्णतां प्रापिते पल्लवाङ्कुरचारुपक्षे नूतने चूतकुसुम एव बाणे सद्यः कामदेवस्य धन्विनो नामद्योतकान्यक्षराणीव भ्रमरान् निवेशितवान्। सम्पूर्णतां नीते हि नूतने बाणे कारुणा धन्विनो नामाक्षराणि लिख्यन्त इति लोकप्रसिद्धिरिति भावः।

भाषाः—अच्छा कारीगर नया पदार्थ बनकर तयार हो जाने पर, वह जिसके लिये बनाया गया है उसके नाम के अक्षर उसपर लिख देता है, इस लौकिक प्रथा के अनुसार वसन्तने आम्रकुसुम रूपी नूतन बाणों के तयार हो जानेपर उसपर आने वाले कामदेव के नाम के भ्रमररूपी अक्षरों को मानो लिख दिया।

कर्णिकारपुष्पोद्गमं वर्णयति—

वर्णप्रकर्षे सति कर्णिकारं दुनोति निर्गन्धतया स्म चेतः।
प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणानां पराङ्मुखी विश्वसृजः प्रवृत्तिः ॥२८॥

थे कर्णिकार कुसुम सुघर पर गन्धरहित न थे सुखद।
प्रायः गुणों की पूर्णता में विधि प्रवृत्ति बनी दुखद ॥

अन्वयः—कर्णिकारं वर्णप्रकर्षे सति निर्गन्धतया चेतः दुनोति स्म। प्रायेण विश्वसृजः प्रवृत्तिः गुणानां सामग्र्यविधौ पराङ्मुखी भवति।

व्याख्या—कर्णिकारं=परिव्याधकुसुमम्, वर्णप्रकर्षे सति=वर्णोत्कर्षे सति, निर्गन्धतया=गन्धरहितत्वेन हेतुना, चेतः=चित्तम्, दुनोति स्म=पर्यतापयत्। प्रायेण=प्रायः, विश्वसृजः=ब्रह्मणः, प्रवृत्तिः=व्यापारः, गुणानां=द्रव्याश्रितानां, सामग्र्यविधौ=साकल्यसम्पादनविषये, पराङ्मुखी=पराचीना, भवतीति शेषः।

व्युत्पत्तिः—कर्णिकारं=कर्णिकारस्य पुष्पं कर्णिकारम्, 'अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः' इति विधीयमानस्य तद्धितप्रत्ययस्य 'पुष्पमूलेषु बहुलम्' इति लुक्। 'कर्णिकारः परिव्याधः' इत्यमरः। वर्णप्रकर्षे=वर्णस्य प्रकर्षः वर्णप्रकर्षः, तस्मिन् वर्णप्रकर्षे। निर्गन्धतया=गन्धात् निर्गतः निर्गन्धः, 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या' इति समासः। निर्गन्धस्य भावः निर्गन्धता, तया निर्गन्धतया। चेतः='चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः' इत्यमरः। दुनोति स्म='टुदु उपतापे' इति धातोर्लट्, 'लट् स्मे' इति तस्य भूतार्थता। विश्वसृजः=विश्वं सृजतीति विश्वसृट्, तस्य विश्वसृजः, क्विप्प्रत्ययः। 'स्रष्टा प्रजापतिर्वेधा विधाता विश्वसृड् विधिः' इत्यमरः। सामग्र्यविधौ=समग्रस्य भावः कर्म वा सामग्र्यं, ष्यञ्प्रत्ययः। 'समग्रं सकलं पूर्णमखण्डं स्यादनूनके' इत्यमरः। सामग्र्यस्य विधिः सामग्र्यविधिः, तस्मिन् सामग्र्यविधौ, 'विधिर्विधाने दैवे च' इत्यमरः। पराङ्मुखी=पराक् मुखं यस्याः सा पराङ्मुखी।

अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः।

भावार्थः—कर्णिकारकुसुम तथा नामात्युज्ज्वलं पुंसां हृदयहारि जातं, यथा तेषां निर्गन्धतामवधार्य सहृदयहृदयंदूयते। तथा च सति सर्वपदार्थेषु विधातृदौश्शील्या-देवमेव गुणसामग्र्याभावो भवतीति भावः।

भाषा—कर्णिकार नामक पुष्प देखने में अत्यन्त सुन्दर होते हुए भी उनमें गन्ध के न होने से सहृदय पुरुषों के हृदय में उनपर तरस आती थी। ब्रह्मदेव की यह एक बुरी आदत है कि वह सकल पदार्थों में कुछ न कुछ गुण की कमी कर, किसी को सम्पूर्ण गुणसम्पन्न नहीं होने देता।

पलाशकुसुमोद्गमं वर्णयति—

बालेन्दुवक्राण्यविकासभावाद्बभुः पलाशान्यतिलोहितानि।
सद्यो वसन्तेन समागतानां नखक्षतानीव वनस्थलीनाम्॥ २९॥

नव लल कुसुम पलाश के थे सम सुधाकर बाल ही।
नखक्षत किया वनभूमि का ऋतुराज ने तत्काल ही॥

अन्वयः—अविकासभावात् बालेन्दुवक्राणि अतिलोहितानि पलाशानि वसन्तेन समागतानां वनस्थलीनां सद्यः नखक्षतानि इव बभुः।

व्याख्या—अविकासभावात् = निर्विकासत्वात्, मुकुलभावाद्धेतोः, बालेन्दुवक्राणि = बालचन्द्रकुटिलानि, अतिलोहितानि = अतिरक्तानि, पलाशानि = किंशुकपुष्पाणि, वसन्तेन = सुरभिणा, नायकेन, समागतानां = सङ्गतानां, वनस्थलीनाम् = अरण्यस्थलीनां, स्त्रीणाम्, सद्यः = सद्यो दत्तानि, नखक्षतानि इव = नखरक्षतानि इव, बभुः = शुशुभिरे।

व्युत्पत्तिः—अविकासभावात् = विकासस्य भावः विकासभावः, न विकासभावः अविकासभावः, तस्मात् अविकासभावात्। बालेन्दुवक्राणि = बालश्चाऽसौ इन्दुः, बालेन्दुः, 'हिमांऽशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र इन्दुः कुमुदबान्धवः' इत्यमरः। बालेन्दुरिव वक्राणि बालेन्दुवक्राणि 'आविद्धं कुटिलं भुग्नं वेल्लितं वक्रमित्यपि' इत्यमरः। 'अतिलोहितानि अत्यन्तं लोहितानि अतिलोहितानि, 'लोहितो रोहितो रक्तः शोणः कोकनदच्छविः' इत्यमरः। पलाशानि = पलाशस्य पुष्पाणि पलाशानि, 'पलाशे किंशुकः पर्णः' इत्यमरः। वसन्तेन = 'वसन्ते पुष्पसमयः सुरभिः' इत्यमरः। वनस्थलीनां = वनस्य स्थल्यः वनस्थल्यः, 'अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम्' इति 'स्थलं स्थली' इत्यप्यमरः। नखक्षतानि = नखस्य क्षतानि नखक्षतानि, 'पुनर्भवः कररुहो नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः। बभुः = 'भा दीप्तौ' इति धातोः लिट्।

'अत्र वसन्तस्य वनस्थलीनां च विशेषणसाधारण्यात् नायकव्यवहारप्रतीतेः समासोक्तिस्तावदस्ति। समासोक्तिलक्षणं यथा साहित्यदर्पणे-'समासोक्तिः समर्यत्र कार्यलिङ्गविशेषणैः। व्यवहारसमारोपः प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुनः॥' इति। पुनः 'नखक्षतानि इव' इति जातिस्वरूपोत्प्रेक्षा वक्रत्वलौहित्यगुणनिमित्ता जागर्ति। सा च

नायकव्यवहाराश्रितसमासोक्तिगर्भिण्येवोत्प्रेक्षेति इत्युभयोरेककालतैवे'ति मल्लिनाथः ।

भावार्थः—मुकुलभावात् बालचन्द्रवत् कुटिलानि अत्यन्तरक्तवर्णानि किंशुकपुष्पाणि वसन्तेन पुंसा सङ्गतानां वनस्थलीनां स्त्रीणां दत्तानि नखव्रणानीव शुशुभिरे इति भावः ।

भाषा—कलिकारूप होने से अर्धचन्द्र के सदृश टेढ़े अत्यन्त लाल वर्ण के पलाश के पुष्प, वसन्तरूपी पुरुष के साथ मिली हुई वनस्थलीरूपी स्त्री के शरीर पर ताजे नखक्षतों के समान शोभित होते थे ।

तिलककुसुमोद्गमं चूतपल्लवोद्गमं च युगपद्वर्णयति—

लग्नद्विरेफाञ्जनभक्तिचित्रं मुखे मधुश्रीस्तिलकं प्रकाश्य ।
रागेण बालाऽरुणकोमलेन चूतप्रवालोष्ठमलञ्चकार ॥ ३० ॥

ऋतुराजश्री ने भ्रमर का कज्जल तिलक का तिलक कर ।
शिशु दिवसपति के सम बनाया आम पल्लव का अधर ॥

अन्वयः—मधुश्रीः लग्नद्विरेफाऽञ्जनभक्तिचित्रं तिलकं मुखे प्रकाश्य बालाऽरुणकोमलेन रागेण चूतप्रवालोष्ठम् अलञ्चकार ।

व्याख्या—मधुश्रीः = वसन्तलक्ष्मीः, लग्नद्विरेफाऽञ्जनभक्तिचित्रं = लग्नभ्रमरकज्जलरचनाचित्रवर्णं, तिलकं=क्षुरकं, तदेव विशेषकम्, मुखे=प्रारम्भे, वक्त्रे वा,प्रकाश्य= प्रकटय्य, बालारुणकोमलेन = बालाऽर्कसुन्दरेण, रागेण = रक्तवर्णेन, लाक्षाभेण वा, चूतप्रवालोष्ठम् = आम्रपल्लवाऽधरम्, अलञ्चकार = प्रसाधयामास ।

व्युत्पत्तिः—मधुश्रीः = मधोः श्रीः मधुश्रीः, लग्नद्विरेफाऽञ्जनभक्तिचित्रं = द्वे रेफौ येषां ते द्विरेफाः, लग्नाश्च ते द्विरेफाः लग्नद्विरेफाः, अञ्जनस्य भक्तय अञ्जनभक्तयः, लग्नद्विरेफा एव अञ्जनभक्तयः लग्नद्विरेफाऽञ्जनभक्तयः, ताभिः चित्रं लग्नद्विरेफाञ्जनभक्तिचित्रं,तत् । तिलकं = तिलकस्य पुष्पं तिलकं, तत्, 'तिलकः क्षुरकः श्रीमान्' इति, 'तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषक'मिति चामरः । बालाऽरुणकोमलेन बालश्चाऽसौ अरुणः बालाऽरुणः, 'अरुणो भास्करेऽपि स्याद्वर्णभेदेऽपि च त्रिषु' इत्यमरः । बालाऽरुण इव कोमलः बालारुणकोमलः, तेन बालारुणकोमलेन । चूतप्रवालोष्ठं = चूतस्य प्रवालाः चूतप्रवालाः, ते एव ओष्ठः चूतप्रवालोष्ठः तं चूतप्रवालोष्ठम् । 'ओत्वोष्ठयोः समासे वा' इति पररूपत्वम् । 'ओष्ठाऽधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी' इत्यमरः ।

अत्र प्रवालादीनामोष्ठत्वादिरूपाणि शब्दैरेवोक्तानि । मधुश्रियः प्रसाधनप्रवृत्तनायिकात्वरूपणं पुनरर्थसामर्थ्यात् प्रतीयते इत्येकदेशविवर्तिरूपकाऽलङ्कारः । एकदेशविवर्तिरूपकलक्षणं यथा साहित्यदर्पणे—

'रूपकं रूपितारोपाद्विषये निरपह्नवे'। 'यत्र यस्य चिद्वार्थत्वमेकदेशविवर्ति तत्'॥ इति।

भावार्थः—वसन्तलक्ष्मीः स्त्री, सक्तभ्रमरा कज्जलरचनारचिताभिश्चित्रवर्णं तिलकं

कुसुमं विशेषकञ्च, प्रारम्भे, वक्त्रे च प्रकटय्य बालार्कसुन्दरेण रक्तिम्ना, लाक्षारागेण च सहकारपल्लवमोष्ठं प्रसाधयामासेति भावः।

भाषा—वसन्त-शोभारूपी स्त्री ने भ्रमररूपी कज्जल से युक्त तिलक कुसुम रूपी तिलक को मुख में लगाकर सवेरे के सूर्य की लाली रूप महावर से आम्रपल्लव रूप ओष्ठ को अलङ्कृत किया था।

इत्थं वसन्तागमनेन स्थावराणां विकारं प्रतिपाद्य सम्प्रति जङ्गमानां विकारमप्याह—

मृगाः प्रियालद्रुममञ्जरीणां रजःकणैर्विघ्नितदृष्टिपाताः।
मदोद्धताः प्रत्यनिलं विचेरुर्वनस्थलीर्मर्मरपत्रमोक्षाः॥ ३१॥

तरुवर प्रियाल-पराग से अन्धे मदोद्धत मृग सकल।
वन भूमि में सम्मुख हवा के गमन करते थे चपल॥

अन्वयः—प्रियालद्रुममञ्जरीणां रजःकणैः विघ्नितदृष्टिपाताः मदोद्धताः मृगाः प्रत्यनिलं मर्मरपत्रमोक्षाः वनस्थलीः विचेरुः।

व्याख्या—प्रियालद्रुममञ्जरीणां = राजादनवृक्षवल्लरीणां, रजःकणैः = परागकणिकाभिः, विघ्नितदृष्टिपाताः = सञ्जातविघ्ननेत्रप्रचाराः, मदोद्धताः = मदोद्दण्डाः, मृगाः= हरिणाः, प्रत्यनिलम् = अनिलाऽभिमुखं, मर्मरपत्रमोक्षाः=मर्मरशब्दवज्जीर्णपर्णपाताः, वनस्थलीः = अरण्यस्थलीः, वनप्रदेशेष्वित्यर्थः, विचेरुः = चरन्ति स्म।

व्युत्पत्तिः—प्रियालद्रुममञ्जरीणां = प्रियालानां द्रुमाः प्रियालद्रुमाः, 'राजादनः प्रियालः स्यात्' इति, 'पलाशी द्रुद्रुमागमाः' इत्यप्यमरः। प्रियालद्रुमाणां मञ्जर्यः प्रियालद्रुममञ्जर्यः, तासां प्रियालद्रुममञ्जरीणां। रजःकणैः = रजसां कणाः रजःकणाः, तैः रजःकणैः, 'स्त्रियां मात्रा त्रुटी पुंसि लवलेशकणाऽणवः' इत्यमरः। विघ्नितदृष्टिपाताः = विघ्नः संजातः येषां ते विघ्निताः, 'तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्' इति इतच्प्रत्ययः। 'विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूहः' इत्यमरः। दृष्टीनां = नेत्राणां, पाताः = प्रचाराः दृष्टिपाताः, 'लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी। दृग्दृष्टी' इत्यमरः। विघ्निताः दृष्टिपाताः येषां ते विघ्नितदृष्टिपाताः। मदोद्धताः = मदेन हेतुना उद्धताः मदोद्धताः। मृगाः = 'मृगे कुरङ्गवातायुहरिणाऽजिनयोनयः' इत्यमरः। प्रत्यनिलम् = अनिलं प्रति प्रत्यनिलम्, अव्ययीभावसमासः। मर्मरपत्रमोक्षाः = मर्मरः एवंध्वनिकः शब्दः अस्ति येषां ते मर्मराः, 'अर्श आदिभ्योऽच्' इति अच्प्रत्ययः। 'अथ मर्मरः। स्वनिते वस्त्रपर्णानाम्' इत्यमरः। पत्राणां मोक्षाः पत्रमोक्षाः, 'पत्रं पलाशं छदनं दलं पर्णं छदः पुमान्' इत्यमरः। मर्मराः पत्रमोक्षाः यासु ताः मर्मरपत्रमोक्षाः, ताः। वनस्थलीः = वनस्य स्थल्यः वनस्थल्यः, ता वनस्थलीः, 'अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञक इति वाच्यम्' इति चरतेः सकर्मकत्वम्। विचेरुः= व्युपसर्गपूर्वकात् 'चर् गतिभक्षणयोः' इति धातोर्लिटि 'अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि' इति एत्वाऽभ्यासलोपौ। अत्र स्वभावोक्तिरलङ्कारः।

भावार्थः—राजादनमञ्जरीरजःकणप्रतिहतालोकनसामर्थ्या मदगर्विता एणादयः पवनाभिमुखं जीर्णपर्णानां पातेन मर्मरध्वनियुक्तासु वनभूमिषु इतस्ततो जग्मुरिति भावः।

भाषा—आँखों में पुष्पों का पराग गिरने से अच्छी तरह देखने में असमर्थ और मद से उन्मत्त हरिणादिक, हवा के सम्मुख सूखे पत्तों के गिरने से मर्मर शब्द को करने वाली वनभूमि पर इधर से उधर दौड़ते थे।

कोकिलकूजितं वर्णयति—

चूताङ्कुरास्वादकषायकण्ठः पुंस्कोकिलो यन्मधुरं चुकूज।
मनस्विनीमानविघातदक्षं तदेव जातं वचनं स्मरस्य॥ ३२॥

खा आम्र के अङ्कुर नये जो मधुर रव पिक ने किया।
स्मर वचन बनकर मानिनी का मान उसने दल दिया॥

अन्वयः—चूताऽङ्कुरास्वादकषायकण्ठः पुंस्कोकिलः यत् मधुरं चुकूज, तत् एव मनस्विनीमानविघातदक्षं स्मरस्य वचनं जातम्।

व्याख्याः—चूताऽङ्कुरास्वादकषायकण्ठः=आम्राङ्कुरास्वादरक्तकण्ठः, पुंस्कोकिलः= पिकः, यत्, मधुरं=सुन्दरं, चुकूज=कूजितवान्, तत् एव=कूजनम् एव, मनस्विनीमानविघातदक्षं=मानिनीमाननिरासनिपुणं, स्मरस्य=कामस्य, वचनं=वचः, 'मानं त्यजत' इत्याज्ञावचः इत्यर्थः। जातम्=अभूत्।

व्युत्पत्तिः—चूताऽङ्कुरास्वादकषायकण्ठः=चूतानाम् अङ्कुराः चूताङ्कुराः, 'अङ्कुरोऽभिनवोद्भिदि' इत्यमरः। चूताङ्कुराणाम् आस्वादः चूताङ्कुरास्वादः, तेन कषायः, चूताङ्कुरास्वादकषायः, 'रसभावपथे रक्ते कषायः' इति केशवः। चूताऽङ्कुरास्वादकषायः कण्ठः यस्य स चूताङ्कुरास्वादकषायकण्ठः। पुंस्कोकिलः=पुमान् चाऽसौ कोकिलः पुंस्कोकिलः, 'पुमः खय्यम्परे' इति पुमो रुः। 'अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः' इत्यनुस्वारः, 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' इति विसर्गः, ततः 'सम्पुंकानां सो वक्तव्यः' इति सः। पुंग्रहणं प्रागल्भ्यद्योतनाऽर्थम्। 'वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिक इत्यपि' इत्यमरः। मधुरं='चुकूज' इत्यस्य क्रियापदस्य विशेषणमेतत्। चुकूज='कूज् अव्यक्ते शब्दे' इति धातोः लिट्, 'कुहोश्चुः' इत्यनेन कक्कारस्य चकारः। मनस्विनीमानविघातदक्षं=प्रशस्तं मनः अस्या अस्तीति मनस्विनी, 'अस्मायामेधास्रजो विनिः' इति विनिप्रत्ययः, तदन्तात् 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' इति स्त्रीत्वविवक्षायां ङीप्प्रत्ययः। मनस्विन्याः मानः मनस्विनीमानः। विशिष्टो घातः विघातः। मनस्विनीमानस्य विघातः मनस्विनीमानविघातः, तस्मिन्दक्षं मनस्विनीमानविघातदक्षं। स्मरस्य='कन्दर्पो दर्पकोऽनङ्गः कामः पञ्चशरः स्मरः' इत्यमरः। वचनं='व्याहार उक्तिर्लपितं भाषितं वचनं वचः' इत्यमरः।

अत्र निरर्थकस्यापि कोकिलालापस्य, कामिनीजनबन्धुभूतस्य विदग्धतरस्य स्मरस्य प्रियतमाभिमानविघातदक्षवचनत्वेन रूपणाद् रूपकालङ्कारः।

भावार्थः—वसन्तागमनवेलायां रसालकुसुमप्राशनेन सुस्वरकण्ठानां कोकिलानां यत्कूजितं जातम्, तदेव कूजनं मदनस्य प्रणयिनीमानोन्मूलनविदग्धं 'मानं त्यजते'—त्याज्ञावचनमभूदिति भावः।

भाषा—वसन्त के आरम्भ में आम्रकुसुम के भक्षण से सुस्वर ध्वनि करने वाला कोकिल का कूजित ही मानवती स्त्री के मान को दूर करने वाली कामदेव की 'मान करना छोड़ दो' इस प्रकार की आज्ञा का वचन हो रहा था।

हिमवच्छिखरवर्तिनीनां किम्पुरुषाङ्गनानामपि तत्कालसुलभं विकारं वर्णयति—

हिमव्यपायाद्विशदाऽधराणामापाण्डरीभूतमुखच्छवीनाम्।
स्वेदोद्गमः किंपुरुषाङ्गनानां चक्रे पदं पत्रविशेषकेषु ॥ ३३ ॥

हिम बीतने से मृदु-अधर, पाण्डुर-वदन वाली अभय।
किन्नर-प्रिया की पत्र—रचना, मध्य स्वेद हुआ उदय ॥

अन्वयः—हिमव्यपायात् विशदाऽधराणाम् आपाण्डरीभूतमुखच्छवीनां किंपुरुषाऽङ्गनानां पत्रविशेषकेषु स्वेदोद्गमः पदं चक्रे।

व्याख्या:—हिमव्यपायात् = तुहिनाऽपगमात् हेतोः, विशदाऽधराणां = नीरुजोष्ठानाम्, आपाण्डरीभूतमुखच्छवीनाम् = किञ्चिच्छुभ्रीभूताननकान्तीनां, कुङ्कुमपरिहारादिति यावत्। किंपुरुषाङ्गनानां = किन्नरस्त्रीणां, पत्रविशेषकेषु = पत्ररचनासु, स्वेदोद्गमः = घर्मोद्गमः, पदं = स्थानं, चक्रे = कृतवान्, घर्मोदयात् स्वेदोदयोऽभूदित्यर्थः। विशदाधरत्वं मधूच्छिष्टराहित्यादिति बोध्यम्। हेमन्तेषु नार्यो बिम्बोष्ठेषु मधूच्छिष्टं शीतभयाद्दधतीति लोके प्रसिद्धम्।

व्युत्पत्तिः—हिमव्यपायात् = विशिष्टः अपायः व्यपायः, हिमस्य व्यपायः हिमव्यपायः, तस्मात् हिमव्यपायात्, हेतौ पञ्चमी। 'तुषारस्तुहिनं हिमम्' इत्यमरः। विशदाऽधराणां = विशदाः अधराः यासां ताः विशदाधराः, तासां विशदाऽधराणाम्। 'ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी' इत्यमरः। आपाण्डरीभूतमुखच्छवीनाम् = ईषत् पाण्डरा आपाण्डरा, 'शुक्लशुभ्रशुचिश्वेतविशदश्येतपाण्डराः' इत्यमरः। अनापाण्डरा आपाण्डरा यथा सम्पद्यन्ते तथाभूता आपाण्डरीभूताः 'कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्तरि च्विः' इति च्विप्रत्ययः। मुखस्य छविः मुखच्छविः, 'शोभा कान्तिर्द्युतिश्छविः' इत्यमरः। आपाण्डरीभूता मुखच्छविः यासां ता आपाण्डरीभूतमुखच्छवयः, तासाम् आपाण्डरीभूतमुखच्छवीनां, किंपुरुषाङ्गनानां=प्रशस्तम् अङ्गं यासां ताः अङ्गनाः, 'अङ्गात्कल्याणे' इति अङ्गशब्दान्नप्रत्ययः, ततः 'अजाद्यतष्टाप्' किंपुरुषाणाम् अङ्गनाः किम्पुरुषाङ्गनाः, तासां किंपुरुषाङ्गनानां, 'स्यात्किन्नरः किंपुरुषस्तुरङ्गवदनो मयुः' इत्यमरः। पत्रविशेषकेषु = पत्राणां विशेषकाणि पत्रविशेषकाणि, तेषु पत्रविशे-

'पकेषु। स्वेदोद्गमः=स्वेदस्य उद्गमः स्वेदोद्गमः, 'घर्मो निदाघः स्वेदः स्यात्' इत्यमरः । पदं='पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु' इत्यमरः ।

भावार्थः—तुषारस्यापगमात् निर्मलाधरोष्ठानां श्वेतीभूताननकान्तीनां किन्नरस्त्रीणां पत्रभङ्गतिलकेषु आतपकृताः स्वेदबिन्दवः किञ्चिदुच्छूनतामजनयन्निति भावः ।

भाषाः—तुषार के न गिरने से कोमल ओष्ठ और सुन्दर मुख वाली किन्नरों की स्त्रियों के मकरिकादि पत्ररचनाओं का रङ्ग घाम से उत्पन्न पसीने की बूँदों से कुछ-कुछ फैलने लगा ।

इत्थमुपवर्णितस्योद्दीपनस्य प्रस्तुतविषये प्रवृत्तिं प्रतिपादयति—

तपस्विनः स्थाणुवनौकसस्तामाकालिकीं वीक्ष्य मधुप्रवृत्तिम् ।
प्रयत्नसंस्तम्भितविक्रियाणां कथंचिदीशा मनसां बभूवुः ॥३४॥

शिव के तपोवन में तपस्वी, लख वसन्त हुए चपल ।
मन जीतने में कठिनता से, वे समर्थ हुए विकल ॥

अन्वयः—स्थाणुवनौकसस्तामाकालिकीं मधुप्रवृत्तिं वीक्ष्य प्रयत्नसंस्तम्भितविक्रियाणां मनसां कथञ्चित् ईशाः बभूवुः ।

व्याख्या—स्थाणुवनौकसः=हराश्रमवासिनः, तपस्विनः=तापसाः, वानप्रस्था इत्यर्थः । आकालिकीम्=अकालभवां, मधुप्रवृत्तिं=वसन्तव्यापारं, वीक्ष्य=दृष्ट्वा, प्रयत्नसंस्तम्भितविक्रियाणां=परिश्रमनिरुद्धविकाराणां, मनसां=मानसानां, कथञ्चित् केनाऽपि प्रकारेण, कष्टेनेत्यर्थः । ईशाःप्रभवः, नियन्तार इत्यर्थः । बभूवुः=अभूवन् ।

व्युत्पत्तिः—स्थाणुवनौकसः=स्थाणोः वनं स्थाणुवनं, 'स्थाणू रुद्र उमापतिः' इत्यमरः । स्थाणुवनम् ओको येषां ते स्थाणुवनौकसः । तपस्विनः=तपः अस्ति येषां ते तपस्विनः । तपः शब्दात् 'तपःसहस्राभ्यां विनीनी' इति विनिप्रत्ययः । आकालिकीम्=समानकालौ आद्यन्तौ यस्याः इति आकालिकी, अकालभवत्वात् आशु विनाशिनीत्यर्थः । 'आकालिकडाद्यन्तवचने ३।१।११४' इति समानकालस्य आकालादेशः इकट् प्रत्ययश्च । 'टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरपः' इति स्त्रीत्वविवक्षायां ङीप्प्रत्ययः । केचित् अकालाद् देहात् अध्यात्मादित्वात् भावार्थे ठ इत्याहुः । ताम् आकालिकीं । मधुप्रवृत्तिम्=मधोः=वसन्तस्य प्रवृत्तिः=विजृम्भणव्यापारः, मधुप्रवृत्तिः, तां मधुप्रवृत्तिम् । वीक्ष्य=विशेषेण ईक्षित्वेति वीक्ष्य, 'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्' । इति ल्यप् । प्रयत्नसंस्तम्भितविक्रियाणां=प्रकृष्टो यत्नः प्रयत्नः, गतिसमासः । विरुद्धा क्रिया विक्रिया । सम्यक् स्तम्भिता संस्तम्भिता । संस्तम्भिता विक्रिया येषां तानि संस्तम्भितविक्रियाणि । प्रयत्नेन संस्तम्भितविक्रियाणि प्रयत्नसंस्तम्भितविक्रियाणि, तेषां प्रयत्नसंस्तम्भितविक्रियाणां । मनसां='चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः' इत्यमरः । ईशाः=ईशते इति ईशाः, 'ईश् ऐश्वर्ये' इति धातोः 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' इति कप्रत्ययः ।

भावार्थः—पूर्वोक्तामसामयिकीं वसन्तसमृद्धिमवलोक्य हराश्रमवासिनो महर्षयः कृतबहुविधतपस्त्वात् परमेश्वरसान्निध्यवशाच्च प्राणायामप्रत्याहारादिभिरात्मनो मनोविकारं कथमपि निवारयामासुरिति भावः।

भाषा—इस प्रकार असमय में वसन्त की समृद्धि को देखकर शङ्कर के आश्रम में रहने वाले बहुत काल से तप करने से परमात्मा के सान्निध्य को पाने वाले महर्षि लोग, प्राणायाम प्रत्याहार इत्यादि द्वारा अपने मन के विकार को किसी तरह रोकने लगे।

इत्थं वसन्तागमनप्रभावमुक्त्वा सम्प्रति मदनागमनप्रभावमाह—

तं देशमारोपितपुष्पचापे रतिद्वितीये मदने प्रपन्ने।
काष्ठागतस्नेहरसाऽनुविद्धं द्वन्द्वानि भावं क्रियया विवव्रुः॥ ३५॥

रति काम के आगमन से नव पुष्प धनु में ज्या चढ़ा।
प्रमदा पुरुष सम्पर्क मय रति भाव हृदयों में बढ़ा॥

अन्वयः—आरोपितपुष्पचापे रतिद्वितीये मदने तं देशं प्रपन्ने सति द्वन्द्वानि काष्ठागतस्नेहरसाऽनुविद्धं भावं क्रियया विवव्रुः।

व्याख्या—आरोपितपुष्पचापे = सज्जीकृतकुसुमधनुषि, रतिद्वितीये = रतिसहाये, मदने = कामदेवे, तं पूर्वोक्तं, देशं = स्थानं, हरतपोवनमित्यर्थः। प्रपन्ने = प्राप्ते सति, द्वन्द्वानि = युग्मानि, स्थावराणि जङ्गमानि च, मिथुनानीति शेषः। काष्ठागतस्नेहरसाऽनुविद्धं = उत्कर्षंगतप्रेमरससम्पृक्तं, भावम् = अभिलाषं, सम्भोगेच्छामित्यर्थः। क्रियया = चेष्टया, कार्यभूतयेति शेषः। विवव्रुः = प्रकाशयामासुः। श्रृङ्गारचेष्टाः प्रावर्तन्त इत्यर्थः।

व्युत्पत्तिः—आरोपितपुष्पचापे = पुष्पाणां चापं पुष्पचापम्, आरोपितम् = अधिज्यं कृतं, पुष्पचापं येन स आरोपितपुष्पचापः, तस्मिन् आरोपितपुष्पचापे। रतिद्वितीये = द्वयोः पूरणी द्वितीया, द्विशब्दात् 'द्वेस्तीयः' इति तीयप्रत्ययः। रतिः द्वितीया यस्य स रतिद्वितीयः, तस्मिन् रतिद्वितीये। प्रपन्ने=प्रोपसर्गपूर्वकात् 'पद् गतौ' इति धातोः क्तप्रत्ययः, 'रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः' इति नत्वम्। द्वन्द्वानि = 'द्वन्द्वं कलहयुग्मयोः' इत्यमरः। काष्ठागतस्नेहरसाऽनुविद्धं=काष्ठां गतः काष्ठागतः, 'द्वितीया श्रिताऽतीतपतितगताऽत्यस्तप्राप्तापन्नैः' इति द्वितीयातत्पुरुषः। 'कोष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि' इत्यमरः। स्नेहः एव रसः स्नेहरसः, 'प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेहः' इत्यमरः। काष्ठागतश्चाऽसौ स्नेहरसः काष्ठागतस्नेहरसः, तेन अनुविद्धः काष्ठागतस्नेहरसाऽनुविद्धः, तं काष्ठगतस्नेहरसानुविद्धं। क्रियया=क्रियते या सा क्रिया, तया क्रियया, 'डुकृञ् करणे' इति धातोः 'कृञः श च' इति शप्रत्ययः, ततः 'अजाद्यतष्टाप्' इति टाप्प्रत्ययः।

भावार्थः—सज्जीकृतपुष्पमयशरासने रतिसहिते कामे स्थाण्वाश्रमं प्राप्ते सति

स्थावराणि जङ्गमानि च मिथुनानि कामागमनवशात् पराकाष्ठामधिगतां सम्भोगेच्छां तत्प्रकाशकैरालिङ्गनादिकर्मभिः प्रकाशयामासुरिति भावः ।

भाषा—शङ्कर के आश्रम में कुसुममय धनुष बाण को लेकर रति के साथ कामदेव का आगमन होने से स्थावर-जंगमात्मक सब तरह के स्त्रीपुरुष अत्यन्त बढ़ी हुई सम्भोगकी इच्छा को परस्पर में आलिङ्गनादिकर्म के द्वारा प्रकट करने लगे ।

अथ भ्रमरमिथुनानां मृगमिथुनानां च भावप्रकाशनमाह—

मधु द्विरेफः कुसुमैकपात्रे पपौ प्रियां स्वामनुवर्तमानः ।
शृङ्गेण च स्पर्शनिमीलिताक्षीं मृगीमकण्डूयत कृष्णसारः ॥३६॥

अलि मधुकरी ने पुष्प का रस एक बरतन में पिया ।
मृग ने मृगी तन कामना मय सींग से खुजला दिया ॥

अन्वय.—द्विरेफः कुसुमैकपात्रे मधु स्वां प्रियाम् अनुवर्तमानः सन् पपौ । कृष्णसारः च स्पर्शनिमीलिताक्षीं मृगीं शृङ्गेण अकण्डूयत ॥

व्याख्या—द्विरेफः = भ्रमरः, कुसुमैकपात्रे=पुष्पैकचषके, मधु = मकरन्दं, स्वाम् = आत्मीयां, प्रियां = वल्लभां, भृङ्गीमित्यर्थः । अनुवर्तमानः = अनुसरन्, सन्, पपौ = पीतवान्, तत्पीतशेषं पपावित्यर्थः, । कृष्णसारः = कृष्णमृगः, च = अपि, स्पर्शनिमीलिताक्षीं = स्पर्शसुखमुकुलितनेत्राम्, मृगीं = हरिणीं, शृङ्गेण = विषाणेन, अकण्डूयत = कण्डूयितवान् । सहपानं कण्डूयनं च कामाभिप्रायसूचकम् ।

व्युत्पत्तिः—द्विरेफः = द्वौ रेफौ = रकारौ यस्य स द्विरेफः । उपचारात्तदर्थोऽपि द्विरेफ उच्यते । यथाह कैयटः—"शब्दधर्मेणाऽपि अर्थस्य व्यपदेशो दृश्यते, यथा भ्रमरशब्दस्य द्विरेफत्वात् द्विरेफो भ्रमरः" इति । "द्विरेफपुष्पलिड्भृङ्गषट्पदभ्रमराऽलयः' इत्यमरः । कुसुमैकपात्रे = एकं च तत् पात्रम् एकपात्रं । कुसुमम् एव एकपात्रं कुसुमैकपात्रं, तस्मिन् कुसुमैकपात्रे, 'स्त्रियः सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं सुमम्' इत्यमरः । मधु = 'मधु मद्यं पुष्परसे' इति विश्वः । स्वां = 'स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने' इत्यमरः । प्रियां = प्रीणातीति प्रिया, तां प्रियां, 'प्रीञ् तर्पणे' इति धातोः कप्रत्ययः, अभीष्टेऽभीप्सितं हृद्यं दयितं वल्लभं प्रियम्' इत्यमरः । अनुवर्तमानः अनुवर्तते इति अनुवर्तमानः, 'लटः शतृशानचावप्रथमाऽसमानाधिकरणे' इति शानच् प्रत्ययः, 'आने मुक्' इति मुगागमः, । पपौ = 'पा पाने' इति धातोः लिट्, णलः 'आत औ णलः' इति औकारादेशः । कृष्णसारः = कृष्णश्चासौ सारश्च = शबलश्च, कृष्णसारः, 'वर्णो वर्णेन' इति समासः । 'कृष्णे नीलाऽसितश्यामकालश्यामलमेचकाः' इति, 'कृष्णसाररुरुन्यङ्कुरङ्कुशम्बररौहिषाः' इत्यप्यमरः । स्पर्शनिमीलिताक्षीं = निमीलिते अक्षिणी यस्याः सा निमीलिताक्षी, 'अनेकमन्यपदार्थे' इति बहुव्रीहिः, 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्' इति समासान्तः षच् प्रत्ययः । 'षिद्गौरादिभ्यश्च' इति ङीष् प्रत्ययः । स्पर्शेन हेतुना निमीलिताक्षी स्पर्शनिमीलिताक्षी,

तां स्पर्शनिमीलिताक्षीम्। अत्राक्षिनिमीलनं स्पर्शसुखस्यानुभावः। शृङ्गेण='साधकतमं करणम्' इति शृङ्गशब्दस्य करणसंज्ञा, ततः 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इति तृतीया। अकण्डूयत = 'कण्डूञ् गात्रविघर्षणे' इति धातोः 'कण्ड्वादिभ्यो यक्' इति यक्। ततः कर्तरि लङ्। अत्र स्वभावोक्तिरलङ्कारः।

भावार्थः—आत्मीयां वल्लभां भ्रमरीमनुसरन् भ्रमरः पुष्पमये एकस्मिन् चषके मधु पीतवान्, 'नागरिका ह्येकस्मिन् एव पात्रे सम्भृतं मद्यं वल्लभां पाययन्ति, तत्पीतशेषं स्वयं चानुपिबन्तीति लोकप्रसिद्धिरत्रानुसन्धेया'। कृष्णसारो मृगश्च स्पर्शसुखेन निमीलितनयनां स्वां वल्लभां मृगीं स्वेनैव विषाणेन कण्डूयनादिभिरनुवर्तितवानिति भावः।

भाषा—रसिक लोग एक ही प्याले में मदिरा को भरकर अपनी प्रिया के पान करने पर बचा हुआ स्वयं पीते हैं, इसी तरह भ्रमर एक ही पुष्प में स्वकीय भ्रमरी का अनुसरण करता हुआ मधु का पान करने लगा। और कृष्णसार नामक मृग स्पर्शजन्य सुखसे आँख मूँद कर खड़ी रहने वाली स्वकीय प्रिया मृगी की अपने सींग से खुजलाता हुआ खुशामत करने लगा।

गजमिथुनानां चक्रवाकमिथुनानां च भावप्रकाशनमाह—

दृदौ रसात्पङ्कजरेणुगन्धि गजाय गण्डूषजलं करेणुः।
अर्धोपभुक्तेन बिसेन जायां सम्भावयामास रथाङ्गनामा ॥ ३७ ॥

गज की प्रिया ने सुरभिमय गण्डूपजल गज को दिया।
उपभुक्त-अर्ध-मृणाल चकवा ने प्रिया को दे दिया॥

अन्वयः—रसात् करेणुः पङ्कजरेणुगन्धि गण्डूपजलं गजाय ददौ। रथाऽङ्गनामा अर्धोपभुक्तेन बिसेन जायां सम्भावयामास।

व्याख्या—रसात् = अतिरागात् हेतोः, करेणुः = हस्तिनी, पङ्कजरेणुगन्धि=कमलपरागगन्धि, गण्डूषजलं = मुखान्तर्धृताम्बु, गजाय = हस्तिने, ददौ=दत्तवती। रथाङ्गनामा = चक्रवाकः, अर्धोपभुक्तेन = अर्धजग्धेन, बिसेन = मृणालेन, जायां=भार्यां, चक्रवाकीमित्यर्थः। सम्भावयामास = संमानितवान्, स्वजग्धशेषं ददावित्यर्थः।

व्युत्पत्तिः—रसात् = हेतौ पञ्चमी, 'शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः' इत्यमरः। करेणुः = 'करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे' इत्यमरः। पङ्कजरेणुगन्धि = पङ्कात् जायते इति पङ्कजं, 'पङ्कोऽस्त्री शादकर्दमौ' इति कोषः। पङ्कजस्य रेणुः पङ्कजरेणुः, तस्य गन्धः पङ्कजरेणुगन्धः, सः अस्याऽस्तीति पङ्कजरेणुगन्धि, तत्। गण्डूषजलं = गण्डूषस्य जलं गण्डूषजलं, तत्। 'आप स्त्री भूम्नि वार्वारि सलिलं कमलं जलम्' इत्यमरः। गजाय = 'मतङ्गजो गजो नागः कुञ्जरो वारणः करी' इत्यमरः। 'कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्' इति गजस्य सम्प्रदानसंज्ञा, ततः 'चतुर्थी सम्प्रदाने' इति चतुर्थी। ददौ = 'डुदाञ् दाने' इति धातोर्लिट्। रथाऽङ्गनामा = रथस्य अङ्गं = चक्र,

रथाङ्गं, तत् नाम यस्य सः रथाऽङ्गनामा । 'कोकश्चक्रश्चक्रवाको रथाऽङ्गाह्वयनामकः' इति, 'आख्याऽऽह्वे अभिधानं च नामधेयं च नाम च' इत्यप्यमरः । अर्धोपभुक्तेन= अर्धं यथा स्यात्तथा उपभुक्तम् अर्धोपभुक्तं, तेन अर्धोपभुक्तेन । 'अर्धं समेंऽशके' इत्यमरः । बिसेन = 'मृणालं बिसम्' इत्यमरः । जायाम् = 'भार्या जायाऽथ पुं भूम्नि दाराः' इत्यमरः । संभावयामास = समुपसर्गपूर्वकात् णिजन्ताद् 'भू सत्तायाम्' इति धातोर्लिट् ।

अत्र सर्वत्र रतेस्तिर्यग्गतत्वेन रसाभासः ।

भावार्थः—यथा कामिनी सुरभिलकुसुमादिसंस्कृतं मुखासवं कामिने ददाति, तद्वत् अतिरागात् करिणी कमलपरागसुगन्धयुक्तं मुखान्तर्गतजलं करिणे दत्तवती । चक्रवाकोऽपि मुखताम्बूलार्पणेनेवार्धजग्धेन मृणालेन प्रियतमां चक्रवाकीं सम्मानितवानिति भावः ।

भाषा—जैसे कामिनी सुगन्धित पुष्पों से संस्कृत मद्य का मुखगण्डूष से कामी को पान कराती है, इसी तरह अत्यन्त प्रेम से हथिनी कमलों के पराग से सुगन्धित मधुर जल का अपनी सूँड से हाथी को पान कराने लगी । और चक्रवाक पक्षी भी कामियों के परस्पर मुखताम्बूल के अर्पण के समान स्वयं आधा चबा कर मृणाल दण्ड चक्रवाकी को खिलाने लगा ।

एवं हिमवच्छिखरवर्तिनां मृगपक्षिणां कामविकारमुक्त्वा सम्प्रति किम्पुरुषादीनां मनोविकारमाह--

गीतान्तरेषु श्रमवारिलेशैः किञ्चित्समुच्छ्वासितपत्रलेखम् ।
पुष्पासवाघूर्णितनेत्रशोभि प्रियामुखं किंपुरुषश्चुचुम्बे ॥ ३८ ॥

थी पत्र रेखा मलिन जल से मद्यमय किन्नर किया ।
प्रिय गान में प्रिय ने प्रिया के वदन का चुम्बन किया ॥

अन्वयः—किंपुरुषः गीतान्तरेषु श्रमवारिलेशैः किञ्चित्समुच्छ्वासितपत्रलेखं पुष्पासवाघूर्णितनेत्रशोभि प्रियामुखं चुचुम्बे ।

व्याख्या—किंपुरुषः = किंनरः, गीतान्तरेषु = गानमध्येषु, श्रमवारिलेशैः=श्रमजलकणैः, स्वेदोदबिन्दुभिरित्यर्थः । किञ्चित्समुच्छ्वासितपत्रलेखम् = ईषद्विश्लेषितपत्रावलिं, पुष्पासवाघूर्णितनेत्रशोभि = पुष्पोद्भवमद्योद्भ्रान्तनयनद्योति, प्रियामुखं= वल्लभाननम् , चुचुम्बे = चुचुम्ब ।

व्युत्पत्तिः—किंपुरुषः = 'स्यात्किन्नरः किंपुरुषस्तुरङ्गवदनो मयु'रित्यमरः, गीतान्तरेषु=गीतानाम् अन्तराणि गीतान्तराणि, तेषु गीतान्तरेषु, 'गीतं गानमिमे समे' इति, 'अन्तरमवकाशाऽवधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये' इत्यप्यमरः । श्रमवारिलेशैः= श्रमस्य वारि श्रमवारि, 'आपः स्त्री भूम्नि, वार्वारि सलिलं कमलं जलम्' इत्यमरः । श्रमवारिणो लेशाः श्रमवारिलेशाः तैः श्रमवारिलेशैः, 'स्त्रियां मात्रा त्रुटी पुंसि लव-

लेशकणाणवः' इत्यमरः। किञ्चित्समुच्छ्वासितपत्रलेखं=पत्राणां लेखाः पत्रलेखाः, किञ्चित् समुच्छ्वासिताः पत्रलेखाः यस्य तत् किञ्चित्समुच्छ्वासितपत्रलेखं, तत्। पुष्पासवाघूर्णितनेत्रशोभि=पुष्पाणाम् आसवः=मद्यं, पुष्पासवः, पुष्पोद्भवमद्यमित्यर्थः। ईषत् घूर्णिते आघूर्णिते। पुष्पासवेन आघूर्णिते पुष्पासवाघूर्णिते, ते च ते नेत्रे पुष्पासवाघूर्णितनेत्रे, ताभ्यां शोभते तच्छीलं पुष्पासवाघूर्णितनेत्रशोभि, तत्, 'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये' इति णिनिप्रत्ययः। प्रियामुखं=प्रियायाः मुखं प्रियामुखं, तत्, 'वक्त्रास्ये वदनं तुण्डमाननं लपनं मुखम्' इत्यमरः। चुचुम्बे='चुबि वक्त्रसंयोगे' इति धातोः 'परोक्षे लिट्' इति लिट्, 'इदितो नुम् धातोः' इति नुमागमश्च।

भावार्थः—किन्नरः अतीतानागतयोर्गानयोरन्तरालेषु गानश्रमसञ्जातस्वेदजलकणैरीषदुच्छूनितपत्रभङ्गं माध्वीसुरोद्भ्रान्तनयनशोभं किन्नरीमुखं चुम्बितवानिति भावः।

भाषा—किन्नर एक गाना समाप्त कर दूसरे गाने के आरम्भ के मध्य में, गाने के परिश्रम से जायमान प्रस्वेद से कुछ मिट गये, मकरिकादि पत्ररचनावाले और मद्यपान से लाल नेत्र की शोभा से युक्त, स्वप्रिया किन्नरी के मुख का चुम्बन करने लगा।

अथ स्थावराणामपि मदनोन्मादं दर्शयति—

पर्याप्तपुष्पस्तबकस्तनाभ्यः स्फुरत्प्रवालोष्ठमनोहराभ्यः।
लतावधूभ्यस्तरवोऽप्यवापुर्विनम्रशाखाभुजबन्धनानि ॥ ३९ ॥

सुम गुच्छ कुच पल्लव अधर सुन्दर लता प्रमदा बनी।
आश्लेष तरुवर ने किया, थी तरु भुजा शाखा घनी॥

अन्वयः—तरवः अपि पर्याप्तपुष्पस्तबकस्तनाभ्यः स्फुरत्प्रवालोष्ठमनोहराभ्यः लतावधूभ्यः विनम्रशाखाभुजबन्धनानि अवापुः।

व्याख्या—तरवः अपि=स्थावरात्मकाः वृक्षा अपि, लिङ्गादेव पुंस्त्वं व्यज्यते। पर्याप्तपुष्पस्तबकस्तनाभ्यः=समग्रकुसुमगुच्छककुचाभ्यः, स्फुरत्प्रवालोष्ठमनोहराभ्यः=स्फुरत्पल्लवाऽधररुचिराभ्यः, लतावधूभ्यः=व्रततिनारीभ्यः, सकाशात्, विनम्रशाखाभुजबन्धनानि=अवनतविटपबाहुबन्धनानि, अवापुः=प्रापुः; लतावधूभिः वृक्षा आलिङ्गिता इत्यर्थः।

व्युत्पत्तिः—तरवः='वृक्षो महीरुहः शाखी विटपी पादपस्तरुः' इत्यमरः। पर्याप्तपुष्पस्तबकस्तनाभ्यः=पुष्पाणां स्तबकाः पुष्पस्तबकाः, 'स्याद् गुच्छकस्तु स्तबकः' इत्यमरः। पर्याप्ताश्च ते पुष्पस्तबकाः पर्याप्तपुष्पस्तबकाः, ते एव स्तनाः यासां ताः पर्याप्तपुष्पस्तबकस्तनाः, ताभ्यः पर्याप्तपुष्पस्तबकस्तनाभ्यः। 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्' इति विकल्पान्न ङीप्। 'स्तनौ कुचौ' इत्यमरः। स्फुरत्प्रवालोष्ठमनोहराभ्यः=स्फुरन्तश्च ते प्रवालाः स्फुरत्प्रवालाः ते एव ओष्ठाः स्फुरत्प्रवालोष्ठाः, 'ओत्वोष्ठयोः समासे वा' इति पररूपत्वम्। हरन्ति ताः हराः, 'हृञ् हरणे' इति

धातोः पचाद्यच् । मनसः हराः मनोहराः । स्फुरत्प्रवालोष्ठैः मनोहराः स्फुरत्प्रवालोष्ठ मनोहराः, ताभ्यः स्फुरत्प्रवालोष्ठमनोहराभ्यः । लतावधूभ्यः = लता एव वध्वः, ताभ्यः लतावधूभ्यः, 'वल्ली तु व्रततिर्लता' इति, 'स्त्री योषिदबला योषा नारी सीमन्तिनी वधूः' इत्यप्यमरः । विनम्रशाखाभुजबन्धनानि = विशेषेण नम्राः विनम्राः, 'सुप्सुपा' इति समासः । विनम्राश्च ताः शाखाः विनम्रशाखाः, ता एव भुजाः विनम्रशाखाभुजाः, तैः बन्धनानि विनम्रशाखाभुजबन्धनानि, तानि । एतच्च वृक्षलतानामपि चेतनत्वादुक्तम् । यताऽऽह मनुः—

'अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः' (१–४९) इति ।

सन्निहिते हि प्रियतमे वधूनां स्तनपूर्तिरधरस्फुरणं च भवतीति कामशास्त्रप्रसिद्धम् । अत्र रूपकाऽलङ्कारः ।

भावार्थः—समग्रकुसुमगुच्छककुचाभ्यः कम्पमानपल्लवोष्ठचेतोहराभ्यो लताभ्य एवाङ्गनाभ्यः सकाशात् स्थावरात्मका वृक्षा अपि विनम्रविटपभुजैरालिङ्गनानि प्राप्तवन्तः । स्थावराणामपि मदनविकारोऽभूत्किमुतान्येषामिति भावः ।

भाषाः—कुसुमगुच्छकरूपी स्तनों से परिपूर्ण और हिलनेवाले पल्लवरूपी ओष्ठों से मनोहारिणी लतारूपी कामिनियों से स्थावर वृक्षरूपी कामुक पुरुष भी फैली हुई शाखारूपी भुजा के द्वारा आलिङ्गन को प्राप्त करने लगे । अर्थात् जब वृक्षादि स्थावर पदार्थों को भी कामविकार उत्पन्न हो गया, तब दूसरे प्राणियों की अवस्था का क्या कहना है ।

अथ यथावसरमाधिकारिकं वृत्तमवतारयति—

श्रुताऽप्सरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन् हरः प्रसंख्यानपरो बभूव ।
आत्मेश्वराणां न हि जातु विघ्नाः समाधिभेदप्रभवो भवन्ति ॥ ४० ॥

सुन अप्सरा-गण गान शंकर योग में तत्पर हुए ।
क्या योगि मन को जीतने में विघ्न बलवत्तर हुए ॥

अन्वयः—अस्मिन् क्षणे हरः श्रुताऽप्सरोगीतिः अपि प्रसंख्यानपरः बभूव । आत्मेश्वराणां विघ्नाः जातु समाधिभेदप्रभवः न भवन्ति ।

व्याख्या—अस्मिन् क्षणे = अस्मिन् अवसरे, वसन्तप्रादुर्भावसमये इत्यर्थः । हरः= महादेवः, श्रुताऽप्सरोगीतिरपि = आकर्णितस्वर्वेश्यागानोऽपि, दिव्याङ्गनागानं शृण्वन्नपीत्यर्थः । प्रसंख्यानपरः=आत्माऽनुसन्धानतत्परः, बभूव=अभवत् । हि=यतः, आत्मेश्वराणां=स्ववशमनसां, जितेन्द्रियाणामित्यर्थः । विघ्नाः = प्रत्यूहाः, जातु=कदाचिदपि, समाधिभेदप्रभवः = चित्तैकाग्र्यभञ्जनसमर्थाः, न भवन्ति = न जायन्ते ।

व्युत्पत्तिः—क्षणे='निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः' इत्यमरः । श्रुताऽप्सरोगीतिः = अप्सरसां गीतिः अप्सरोगीतिः, 'स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्वर्वेश्या उर्वशीमुखाः' इत्यमरः । श्रुता अप्सरोगीतिर्येन सः श्रुताप्सरोगीतिः । प्रसंख्यानपरः=

प्रसंख्याने परः प्रसंख्यानपरः । आत्मेश्वराणाम् = आत्मनः ईश्वराः आत्मेश्वराः, तेषाम् आत्मेश्वराणां, 'स्वामी त्वीश्वरः पतिरीशिता' इत्यमरः । विघ्नाः = विहन्यन्ते मनोरथाः एभिः इति विघ्नाः, घञर्थे कप्रत्ययः । 'विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूहः' इत्यमरः । जातु = 'कदाचिज्जातु' इत्यमरः । समाधिभेदप्रभवः = समाधेर्भेदः समाधिभेदः, तस्मिन् प्रभवः समाधिभेदप्रभवः ।

अत्र पूर्वार्धस्योत्तरार्धेन समर्थनादर्थान्तरन्यासालङ्कारः ।

भावार्थः—एवंविधसकलचेतनवर्गमनःक्षोभकरे समयेऽपि हरोऽस्खलितचित्तवृत्तिः सन् परमात्मानुसन्धानात् किञ्चिदपि न विरराम । यस्मात् सकलचित्तक्षोभविधायिनोऽपि पदार्थाः कदाचिदपि धीराणां मनःक्षोभं नोत्पादयन्तीति भावः ।

भाषा—इस प्रकार सकल चेतन प्राणियों के मन में कामवासना को उत्पन्न करने वाले समय में भी शंकर भगवान् चित्तवृत्ति को अस्खलित रखकर समाधि से जरा भी विरत नहीं हुए । क्योंकि दुनिया के चित्त में क्षोभ पैदा करनेवाले भी पदार्थ धीर पुरुष के मन में थोड़ा भी क्षोभ उत्पन्न नहीं कर सकते हैं ।

अथ हरप्रतिहारपदे वर्तमानस्य नन्दिकेश्वरस्य तत्कालोचितां प्रवृत्तिमाह—

लतागृहद्वारगतोऽथ नन्दी वामप्रकोष्ठाऽर्पितहेमवेत्रः ।
मुखाऽर्पितैकाङ्गुलिसंज्ञयैव मा चापलायेति गणान्व्यनैषीत् ॥ ४१ ॥

ले वाम कर में दण्ड नन्दी ने लता-गृह द्वार पर ।
आकर कहा गण वृन्द से मन को अधिक चंचल न कर ॥

अन्वयः—अथ लतागृहद्वारगतः वामप्रकोष्ठार्पितहेमवेत्रः नन्दी मुखाऽर्पितैकाङ्गुलिसंज्ञया एव गणान् 'चापलाय मा भवत' इति व्यनैषीत् ।

व्याख्या—अथ = सर्वभूतानामविनयवर्धनानन्तरं, लतागृहद्वारगतः = लताऽऽलयप्रतीहारस्थितः, वामप्रकोष्ठाऽर्पितहेमवेत्रः = दक्षिणेतरमणिबन्धन्यस्तसुवर्णदण्डः, नन्दी = नन्दिकेश्वरः, मुखाऽर्पितैकाङ्गुलिसंज्ञया एव = आननधारिततर्जनीसूचनया एव, गणान् = प्रमथान्, चापलाय = चाञ्चल्यं कर्तुं, मा = न भवत, इति = इत्थं, व्यनैषीत् = शिक्षितवान् ।

व्युत्पत्तिः—लतागृहद्वारगतः = लताभिः निर्मितं लतानिर्मितं, तत् गृहं लतागृहं, 'शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानम्' इति मध्यमपदलोपी समासः । 'गृहं गेहोदवसितं वेश्म सद्म निकेतनम्' इत्यमरः । लतागृहस्य द्वारं लतागृहद्वारं, 'स्त्री द्वार्द्वारं प्रतीहारः' इत्यमरः । लतागृहद्वारं गतः लतागृहद्वारगतः, 'द्वितीया श्रिताऽतीतपतितगताऽत्यस्तप्राप्तापन्नैः' इति समासः । वामप्रकोष्ठाऽर्पितहेमवेत्रः = वामश्चासौ प्रकोष्ठः वामप्रकोष्ठः, हेम्नः वेत्रं हेमवेत्रम्, अर्पितं हेमवेत्रं येन सः अर्पितहेमवेत्रः । वामप्रकोष्ठे अर्पितहेमवेत्रः वामप्रकोष्ठार्पितहेमवेत्रः । नन्दी = 'शृङ्गी भृङ्गी रिटिस्तुण्डी नन्दिको नन्दिकेश्वरः' इत्यमरः । मुखाऽर्पितकाङ्गुलिसं-

ज्ञया=मुखे=वदने, अर्पिता सक्रोधाश्चर्यस्तिमिताऽवलोकं निहिता, मुखाऽर्पिता । एका चाऽसौ अङ्गुलिः एकाङ्गुलिः । मुखाऽर्पिता चाऽसौ एकाऽङ्गुलिः मुखार्पितैकाङ्गुलिः, तस्याः संज्ञा मुखाऽर्पितैकाङ्गुलिसंज्ञा, तया मुखाऽर्पितैकाङ्गुलिसंज्ञया । 'संज्ञा स्याच्चेतना नाम हस्ताद्यैश्चाऽर्थसूचना' इत्यमरः । गणान् = 'सङ्घाते प्रमथे गणः' इत्यमरः । चापलाय=चपलस्य भावः चापलं, तस्मै चापलाय, चपलशब्दात् 'हायनाऽन्तयुवादिभ्योऽण्' इत्यण् प्रत्ययः । 'क्रियार्थोपपदस्य कर्मणि स्थानिनः' इति चतुर्थी ।

भावार्थः—अथ सर्वभूतानामविनयवर्धनानन्तरं हरप्रतिहारपदे वर्तमानो दक्षिणेतरमणिबन्धन्यस्तसुवर्णदण्डो नन्दिकेश्वरो भूतगणान् चापलं कर्तुं मा भवतेति मुखारोपिततर्जनीसूचनयैव शिक्षितवानिति भावः ।

भाषा—सकल भूत पदार्थ के होने वाले अविनय भाव को देखकर शंकर के आश्रम में पहरे पर रहनेवाला, वामहस्त में सोने के दण्डे को धारण करनेवाला नन्दिकेश्वर नामक गण, भूतगणों को चाञ्चल्य न करने के लिये 'मुख पर अङ्गुली रखकर' इशारे से ही मना करने लगा ।

अथ न केवलं गणा एव विनीताः, किन्तु जरायुजादिचतुर्विधं प्राणिजातमपीति नन्दिनः प्रभावातिशयमाह—

निष्कम्पवृक्षं निभृतद्विरेफं मूकाऽण्डजं शान्तमृगप्रचारम् ।
तच्छासनात्काननमेव सर्वं चित्राऽर्पितारम्भमिवाऽवतस्थे ॥ ४२ ॥

तरु भ्रमर पक्षी सर्प मृग गण एक दम चुप हो गया ।
इससे अधिक मैं क्या कहूँ वन सकल निश्चल हो गया ॥

अन्वयः—निष्कम्पवृक्षं निभृतद्विरेफं मूकाण्डजं शान्तमृगप्रचारं सर्वम् एव काननं तच्छासनात् चित्राऽर्पितारम्भम् इव अवतस्थे ।

व्याख्या:—निष्कम्पवृक्षं = कम्परहितपादपम् , 'इदमुद्भिज्जोपलक्षणम्', निभृतद्विरेफं = निश्चलभ्रमरं, 'स्वेदजोपलक्षणमेतत्', मूकाण्डजं = निःशब्दपक्षिसर्पादिकम् , 'एतेन अण्डजजातिरुक्ता', शान्तमृगप्रचारं = निवृत्तपशुभ्रमणं, 'जरायुजोपलक्षणमेतत्', सर्वम् एव = सम्पूर्णम् एव, काननं = वनं, तच्छासनात् = नन्दिकेश्वराज्ञया, चित्राऽर्पितारम्भम् इव = आलेख्यलिखितारम्भम् इव, अवतस्थे = स्थितवान् ।

व्युत्पत्तिः—निष्कम्पवृक्षं = निर्गतः कम्पः येभ्यस्ते निष्कम्पाः, 'अथ वेपथुः कम्पः' इत्यमरः । निष्कम्पाः वृक्षाः यस्मिन् तत् निष्कम्पवृक्षं, निभृतद्विरेफं = द्वौ रेफौ येषां ते द्विरेफाः । निभृताः द्विरेफाः यस्मिन् तत् निभृतद्विरेफं, मूकाऽण्डजम् = अण्डात् जाताः अण्डजाः, अण्डोपपदपूर्वकात् 'जनी प्रादुर्भावे' इति धातोः 'पञ्चम्यामजातौ' इति डप्रत्ययः । मूकाः अण्डजाः यस्मिन् तत् मूकाण्डजम् , 'अवाचि मूकः' इत्यमरः । शान्तमृगप्रचारं = मृगाणां प्रचारः मृगप्रचारः, 'पशवोऽपि मृगाः' इत्यमरः । शान्तः-

मृगप्रचारः यस्मिन् तत् शान्तमृगप्रचारं, काननम्='अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम्' इत्यमरः। तच्छासनात्=तस्य शासनं तच्छासनं, तस्मात् तच्छासनात्, 'अववादस्तु निर्देशो निदेशः शासनं च सः। शिष्टिश्चाज्ञा च' इत्यमरः। चित्राऽर्पितारम्भम्=चित्रे अर्पितः चित्राऽर्पितः, स आरम्भः यस्मिन् तत् चित्रार्पितारम्भं, 'प्रक्रमः स्यादुपक्रमः। स्यादभ्यादानमुद्घात आरम्भः' इत्यमरः। अवतस्थे=अवोपसर्गपूर्वकात् 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' इति धातोः लिट्। 'समवप्रविभ्यः स्थः' इत्यात्मनेपदम्। 'नृगवाद्या जरायुजाः। स्वेदजाः कृमिदंशाद्याः पक्षिसर्पादयोऽण्डजाः। उद्भिदस्तरुगुल्माद्याः' इत्यमरः। तथा चोक्तं भोजराजेन—

'उद्भिज्जा वृक्षगुल्माद्याः पक्षिसर्पादयोऽण्डजाः।
स्वेदजाः कृमिदंशाद्या नृमृगाद्या जरायुजाः॥' इति।

भावार्थः—स्थिरवृक्षं, निश्चलभ्रमरं, निश्शब्दपक्षिसङ्घं, त्यक्तसञ्चारमृगमेवं विनीतोद्भिज्जाण्डजस्वेदजजरायुजप्राणिजातं तत् सम्पूर्णमेवारण्यं नन्दिकेश्वरशासनात् चित्रालिखिताऽऽरम्भमिवात्रस्थितमासीदिति भावः।

भाषा—नन्दिकेश्वर के इशारा करते ही आश्रम में वृक्ष स्थिर हो गये, भ्रमर निश्चल हो गये, पक्षिगण चुप हो गये और मृगों ने इधर से उधर दौड़ना छोड़ दिया, इस तरह उद्भिज, अण्डज, स्वेदज और जरायुज सकल प्राणिसमूह चित्र में लिखित के समान स्थिर हो गया।

अथ प्रस्तुतं कामस्य हरसमाधिभङ्गव्यापारमेवानुसन्धत्ते—

दृष्टिप्रपातं परिहृत्य तस्य कामः पुरःशुक्रमिव प्रयाणे।
प्रान्तेषु संसक्तनमेरुशाखं ध्यानास्पदं भूतपतेर्विवेश॥ ४३॥

रतिनाथ सम्मुख शुक्र सम कर त्याग नन्दी दृष्टि का।
शिव निकट आया तुरत करने अन्त अपनी सृष्टि का॥

अन्वयः—कामः प्रयाणे पुरःशुक्रं (देशम्) इव तस्य दृष्टिप्रपातं परिहृत्य प्रान्तेषु संसक्तनमेरुशाखं भूतपतेः ध्यानास्पदं विवेश।

व्याख्या—कामः=स्मरः, प्रयाणे=यात्रायां, पुरःशुक्रम् इव=सम्मुखभार्गवं (देशम्) इव, तस्य=नन्दिकेश्वरस्य, दृष्टिप्रपातं=दृग्विषयं, परिहृत्य=त्यक्त्वा, प्रान्तेषु=पार्श्वदेशेषु, संसक्तनमेरुशाखं=लग्नसुरपुन्नागशाखं, भूतपतेः=शिवस्य, ध्यानास्पदं=समाधिस्थानं, विवेश=प्रविष्टवान्।

व्युत्पत्तिः—पुरःशुक्रं=पुरोगतः शुक्रः यस्मिन् (देशे) स पुरःशुक्रः, तं पुरःशुक्रं, 'शुक्रो दैत्यगुरुः काव्य उशना भार्गवः कविः' इत्यमरः। प्रयाणे हि पुरश्शुक्रः प्रतिषिद्धो मुहूर्तशास्त्रे यथा—

'आग्नेयाद्यास्तारकाः साभिजित्का प्रागाद्याशासंस्थिताः सप्त सप्त।
यस्यां तिष्ठेद् भार्गवो दिश्यमुष्यां यात्रा पुंसां प्राणमानार्थहन्त्री॥' इति।

दृष्टिप्रपातं = दृष्टीनां प्रपातः, दृष्टिप्रपातः, तं दृष्टिप्रपातं, 'दग्दृष्टी' इत्यमरः । परि हृत्य = पर्युपसर्गपूर्वकात् 'हृञ् हरणे' इति धातोः क्त्वाप्रत्ययः, तस्य ल्यबादेशः ततः 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' इति तुगागमः । संसक्तनमेरुशाखं = नमेरूणां शाखाः नमेरुशाखाः, संसक्ताः नमेरुशाखाः यस्य तत् संसक्तनमेरुशाखं, तत् । तिरो धानयोरग्रमिति भावः, भूतपतेः = भूतानां पतिः भूतपतिः, तस्य भूतपतेः, 'भूतेशः खण्डपरशुर्गिरीशो गिरिशो मृडः' इत्यमरः । ध्यानाऽऽस्पदं = ध्यानस्य आस्पदं ध्यानास्पदं, तत्, 'आस्पदं प्रतिष्ठायाम्' इति निपातः । विवेश = 'विश् प्रवेशने' इति धातोर्लिट् ।

भावार्थः—कामदेवः यात्रायां पुरोभागस्थितशुक्रमिव नन्दिकेश्वरस्य दृग्विषयं परित्यज्य क्षितितलपर्यन्तनिरन्तराश्लिष्टसुरपुन्नागविटपं गिरीशस्य समाधिस्थानं प्राविशदिति भावः ।

भाषा—कामदेव यात्रा में सम्मुख शुक्र के समान नन्दिकेश्वर के अवलोकन विषय का परित्याग कर 'अर्थात् नन्दिकेश्वर की आँख बचाकर' नागकेशर के वृक्षों की घनी झाड़ी से घिरे हुए शङ्कर के समाधिस्थान में घुस गया ।

कामदेवस्य शिवदर्शनप्रकारमाह—

स देवदारुद्रुमवेदिकायां शार्दूलचर्मव्यवधानवत्याम् ।
आसीनमासन्नशरीरपातस्त्रियम्बकं संयमिनं ददर्श ॥ ४४ ॥

जिस पर बिछा हरि चर्म उस तरु सरल वेदी पर अचल ।
आसीन देखा संयमी शिव को मनोभव ने अटल ॥

अन्वयः—आसन्नशरीरपातः स शार्दूलचर्मव्यवधानवत्यां देवदारुद्रुमवेदिकायां आसीनं संयमिनं त्रियम्बकं ददर्श ।

व्याख्या—आसन्नशरीरपातः = समीपदेहपातः, निकटवर्तिमृत्युरित्यर्थः । सः = कामः, शार्दूलचर्मव्यवधानवत्यां = व्याघ्रचर्मव्यवाययुक्तायां, व्याघ्रचर्मास्तृतायामित्यर्थः । देवदारुद्रुमवेदिकायां=पारिभद्रकवृक्षवेद्याम्, आसीनम् = उपविष्टं, संयमिनं ससंयमं, समाधिनिष्ठमित्यर्थः । त्रियम्बकं = त्रिनेत्रं, हरमित्यर्थः । ददर्श = अपश्यत् ।

व्युत्पत्तिः—आसन्नशरीरपातः = शरीरस्य पातः शरीरपातः, 'गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्ष्म विग्रहः' इत्यमरः । आसन्नः शरीरपातः यस्य स आसन्नशरीरपातः, 'समीपे निकटासन्नसंनिकृष्टसनीडवत्' इत्यमरः । शार्दूलचर्मव्यवधानवत्यां = शार्दूलस्य चर्म शार्दूलचर्म, 'शार्दूलद्वीपिनौ व्याघ्रे' इति, 'अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री' इत्यप्यमरः । व्यवधानमस्त्यस्या इति व्यवधानवती, मतुप्प्रत्ययः । तदन्तात् स्त्रीत्वविवक्षायाम् 'उगितश्च' इति ङीप्प्रत्ययः । शार्दूलचर्मणा, करणेन व्यवधानवती शार्दूलचर्मव्यवधानवती, तस्यां शार्दूलचर्मव्यवधानवत्यां, 'मोक्षार्थी व्याघ्रचर्मणि' इति प्राशस्त्यादिति यावत् । देवदारुद्रुमवेदिकायां = देवदारुश्चासौ

द्रुमः देवदारुद्रुमः, 'शक्रपादपः पारिभद्रकः। भद्रदारु द्रुकिलिमं पीतदारु च दारु च। पूतिकाष्ठं च सप्त स्युर्देवदारुणि' इत्यमरः। वेदिरेव वेदिका, 'वेदिः परिष्कृता भूमिः' इत्यमरः। देवदारुद्रुमस्य वेदिका देवदारुद्रुमवेदिका, तस्यां देवदारुद्रुमवेदिकायां, संयमिनं=संयमः अस्याऽस्तीति संयमी, तं संयमिनम्, 'अत इनिठनौ' इति इनिप्रत्ययः। त्रियम्बकं=त्रीणि अम्बकानि=नेत्राणि, यस्य सः त्रियम्बकः, तं त्रियम्बकम्।

अत्र 'त्र्यम्बकम्' इत्यस्य वक्तव्यत्वे छान्दसप्रयोगाऽनुकरणं कृत्वा महाकविना इयङादेशविशिष्टं रूपमङ्गीकृतम्। तच्च अभियुक्तैरपि अभ्युपगतम्। तथा च भर्तृहरिः— 'त्रियम्बकं नान्यमुपस्थितासा'विति, 'त्र्यम्बकमित्युक्ते पादपूरणव्यत्यासात् त्रियम्बकमिति पादपूरणार्थोऽयमियङादेशश्छान्दस' इति मल्लिनाथोक्तिस्तु नाऽऽदरणीया, 'त्रिलोचनम्' इत्यनेनैव पादपूरणसद्भावात्। 'हरः स्मरहरो भर्गस्त्र्यम्बकस्त्रिपुराऽन्तकः' इत्यमरः।

अत्रानवसरोपस्थानेन कामदेवस्य शरीरनाशः कविना 'आसन्नशरीरपातः' इति विशेषणेन सम्भावितः, अवसरोपस्थानेनानुग्रहः पुनः 'तस्यानुमेने भगवान् विमन्युर्व्यापारमात्मन्यपि सायकानाम्' (७ स० ९७ श्लो०) इत्यादिना वक्ष्यते चेति न पूर्वापरस्वोक्तिविरोध इति बोध्यम्।

भावार्थः—आसन्नमृत्युः स कामो व्याघ्रचर्मास्तृतायां देवदारुवृक्षमूलप्रदेशे शिलादिभिर्बद्धायां वेदिकायां समाधिनिष्ठं त्रिलोचनमवलोकयामासेति भावः।

भाषा—मौत के मुख में पड़े हुए कामदेव ने, देवदारु पेड़ के नीचे पत्थर से बने चबूतरे पर व्याघ्रचर्म को बिछाकर समाधि में बैठे हुए शङ्कर को देखा।

अथ तमेव देवं शिवं पञ्चभिः श्लोकैः वर्णयति, तत्र तपसामासनस्थैर्यमूलत्वादादावासनप्रकारमाह—

पर्य्यङ्कबन्धस्थिरपूर्वकायमृज्वायतं सन्नमितोभयांसम्।
उत्तानपाणिद्वयसन्निवेशात् प्रफुल्लराजीवमिवाङ्कमध्ये ॥ ४५ ॥

पर्य्यङ्क बन्ध मनोज्ञ तन ऋजु नमित अंस महान थे।
उत्तान पाणि निवेश से विकसित सरोज समान थे ॥

अन्वयः—पर्यङ्कबन्धस्थिरपूर्वकायम् ऋज्वायतं सन्नमितोभयांसम् उत्तानपाणिद्वयसन्निवेशात् अङ्कमध्ये प्रफुल्लराजीवम् इव स्थितं ददर्शेति पूर्वेणान्वयः।

व्याख्या—पर्यङ्कबन्धस्थिरपूर्वकायं=वीराऽऽसननिश्चलपूर्वार्धम्, ऋज्वायतं=प्रगुणदीर्घं, सन्नमितोभयांसं=सन्नमितद्विस्कन्धम्, उत्तानपाणिद्वयसन्निवेशात्=उर्ध्वतलहस्तद्वयसंस्थानात्, अङ्कमध्ये=क्रोडमध्ये, प्रफुल्लराजीवम् इव=विकचकमलम् इव, स्थितं तं ददर्शेति पूर्वेणान्वयः।

व्युत्पत्तिः—पर्यङ्कबन्धस्थिरपूर्वकायं=पर्यङ्कस्य बन्धः पर्यङ्कबन्धः, पूर्वं कायस्य

इति पूर्वकायः, 'पूर्वाऽपराऽधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे' इति समासः। स्थिरः पूर्वं कायः यस्य स स्थिरपूर्वकायः, पर्यङ्कबन्धेन स्थिरपूर्वकायः पर्यङ्कबन्धस्थिरपूर्वकायः, तं पर्यङ्कबन्धस्थिरपूर्वकायं, 'वीरासनबन्धनेन निश्चलशरीरपूर्वार्धं'मित्यर्थः। ऋज्वायतम् = ऋजुश्चाऽसौ आयतः ऋज्वायतः, तम् ऋज्वायतम्, 'ऋजावजिह्मप्रगुणौ' इति, 'दीर्घमायतम्' इत्यप्यमरः। सन्नमितोभयांसम् = सन्नमितौ उभौ अंसौ यस्य स सन्नमितोभयांऽसः, तं सन्नमितोभयांसम्। 'वृत्तिविषये उभशब्दस्थाने उभयशब्दप्रयोगः' इत्युक्तं कैयटेन। 'स्कन्धो भुजशिरोंऽसोऽस्त्री' इत्यमरः। उत्तानपाणिद्वयसन्निवेशात् = द्वौ अवयवौ यस्य तत् द्वयं, पाण्योर्द्वयं पाणिद्वयम्। 'पञ्चशाखः शयः पाणिः' इत्यमरः। पाणिद्वयस्य सन्निवेशः पाणिद्वयसन्निवेशः, उत्तानश्चासौ पाणिद्वयसन्निवेशः उत्तानपाणिद्वयसन्निवेशः, तस्मात् उत्तानपाणिद्वयसन्निवेशात्। अङ्कमध्ये = अङ्कस्य मध्यम् अङ्कमध्यं, तस्मिन् अङ्कमध्ये 'उत्सङ्गचिह्नयोरङ्कः' इत्यमरः। प्रफुल्लराजीवं = प्रफुल्लतीति प्रफुल्लं, प्रोपसर्गपूर्वकात् 'फुल्ल विकसने' इति धातोः पचाद्यच्। 'प्रफुल्लोत्फुल्लसंफुल्लव्याकोशविकचस्फुटाः। फुल्लश्चैते' इत्यमरः। प्रफुल्लं राजीवं यस्य सः प्रफुल्लराजीवः, तं प्रफुल्लराजीवं, 'बिसप्रसूनराजीवपुष्कराम्भोरुहाणि च' इत्यमरः।

वीरासने वसिष्ठः—'एकं पादमथैकस्मिन्विन्यस्योरौ तु संस्थितम्।
इतरस्मिंस्तथैवोरुं वीरासनमुदाहृतम् ॥' इति।
तथा योगसारे—'उत्तानिते करतले करमुत्तानितं परम्।
आदायाऽङ्कगतं कृत्वा ध्यायेद्यस्तस्य सोऽन्तरम् ॥' इति।

भावार्थः—वीरासनेन निश्चलशरीरपूर्वार्धमवक्रामतोर्ध्वकायमत एव सन्नमितोभयस्कन्धमुत्तानयोः करतलयोरङ्कमध्येऽवस्थापितत्वादङ्कमध्ये प्ररूढारविन्दमिव दृश्यमानं हरं ददर्शेति भावः।

भाषा—वीरासन से शरीर के पूर्व भाग को सीधा और स्थिर बनाकर दोनों कन्धों को नीचा कर, गोद में कमल के समान दोनों पञ्जों को उताना रख कर बैठे हुए शङ्कर को देखा।

ध्यानोद्योगद्योतकमलङ्कारविशेषमाह—

भुजङ्गमोन्नद्धजटाकलापं कर्णावसक्तद्विगुणाक्षसूत्रम्।
कण्ठप्रभासङ्गविशेषनीलां कृष्णत्वचं ग्रन्थिमतीं दधानम् ॥ ४६ ॥

अहि मय जटा श्रुति सूत्र मय गल कान्ति मिश्रण श्यामतम।
धारण किये शिव को विलोका कृष्ण मृग के मृदु चरम ॥

अन्वयः—भुजङ्गमोन्नद्धजटाकलापं कर्णाऽवसक्तद्विगुणाक्षसूत्रं कण्ठप्रभासङ्गविशेषनीलां ग्रन्थिमतीं कृष्णत्वचं दधानं तं ददर्शेति पूर्वेणान्वयः।

व्याख्या—भुजङ्गमोन्नद्धजटाकलापं = सर्पोद्बद्धसटासमूहं, कर्णाऽवसक्तद्विगुणा-

सूत्रं = दक्षिणश्रवणनिक्षिप्तद्विरावृत्ताक्षमालम् , कण्ठप्रभासङ्गविशेपनीलां = जलकान्तिमिश्रणविशेषकृष्णां, ग्रन्थिमतीं = बन्धनयुक्तां, कृष्णत्वचं=कृष्णमृगचर्म, दधानं= धारयन्तं, शिवं ददर्शेति पूर्वेणान्वयः।

व्युत्पत्तिः — भुजङ्गमोन्नद्धजटाकलापं = भुजंगमेन = सर्पेण, उन्नद्धः = उन्नमय्य बद्धः, भुजङ्गमोन्नद्धः, उदुपसर्गपूर्वकात् 'णह बन्धने' इति धातोः क्तप्रत्ययः। 'सर्पः पृदाकुर्भुजगो भुजङ्गोऽहिर्भुजङ्गमः' इत्यमरः। जटानां कलापः जटाकलापः। 'व्रतिनस्तु जटा सटा' इति, 'कलापो भूषणे बर्हे तूणीरे संहतावपि' इत्यप्यमरः। भुजङ्गमोन्नद्धः जटाकलापः येन स भुजङ्गमोन्नद्धजटाकलापः, तं भुजङ्गमोन्नद्धजटाकलापं। कर्णाऽवसक्तद्विगुणाक्षसूत्रं=कर्णे = दक्षिणकर्णे, अवसक्तं=स्थितं, कर्णावसक्तं, कर्णालम्बीत्यर्थः। द्वौ गुणौ = आवृत्ती, यस्य तत् द्विगुणम्। अक्षाणां सूत्रम् अक्षसूत्रम्। कर्णाऽवसक्तं (अत एव) द्विगुणम् अक्षसूत्रं, यस्य सः कर्णाऽवसक्तद्विगुणाक्षसूत्रः, तं कर्णाऽवसक्तद्विगुणाक्षसूत्रं। कण्ठप्रभासङ्गविशेपनीलां = कण्ठस्य प्रभाः कण्ठप्रभाः, 'स्युः प्रभारुग्रुचिस्त्विड्भाभाश्छविद्युतिदीप्तयः' इत्यमरः। कण्ठप्रभाणां सङ्गः कण्ठप्रभासङ्गः। विशेषेण नीला विशेपनीला, 'कृष्णे नीलाऽसितश्यामकालश्यामलमेचकाः' इत्यमरः। कण्ठप्रभासङ्गेन विशेपनीला कण्ठप्रभासङ्गविशेपनीला, तां कण्ठप्रभासङ्गविशेपनीलां। ग्रन्थिमतीं = ग्रन्थिः अस्या अस्तीति ग्रन्थिमती, तां ग्रन्थिमतीं, मतुप्प्रत्ययः, नदन्तात् ङीप्। कृष्णत्वचं = कृष्णस्य=कृष्णसारस्य, त्वक् कृष्णत्वक् तां कृष्णत्वचं, 'नामैकदेशे नामग्रहणम्' इति न्यायात् कृष्णशब्दः कृष्णसारवाचकः।

भावार्थः—सर्पोद्ग्रन्थितजटाजूटं दक्षिणकर्णावस्थितद्विरावृत्ताक्षमालं गलगलितबहलतरं गरलप्रभाधिकश्यामलं निबिडग्रथितं मृगचर्म वसानं हरं ददर्शेति भावः।

भाषा—सर्प से जटाजूट को बाँधे हुए, कान में रुद्राक्षमाला को दुहरी लपेट कर, गले के हलाहल की प्रभा से अत्यन्त काले दिख पड़ने वाले मृगचर्म को गाँठ लगा कर धारण किये हुए शङ्कर को देखा।

नेत्राणामपि योगानुगुणमवस्थानविशेषमाह—

किञ्चित्प्रकाशस्तिमितोग्रतारैर्भ्रूविक्रियायां विरतप्रसङ्गैः।
नेत्रैरविस्पन्दितपक्ष्ममालैर्लक्ष्यीकृतघ्राणमधोमयूखैः ॥ ४७ ॥

कुछ दीप्त उग्र कनीनिका-मय पक्ष्म-पतन रहित अचल।
अपलक अधोमुख-किरण-दृग नासाग्र लखते थे अटल॥

अन्वयः—किञ्चित्प्रकाशस्तिमितोग्रतारैः भ्रूविक्रियायां विरतप्रसङ्गैः अविस्पन्दितपक्ष्ममालैः अधोमयूखैः नेत्रैः लक्ष्यीकृतघ्राणं तं ददर्शेति पूर्वेणान्वयः।

व्याख्या—किञ्चित्प्रकाशस्तिमितोग्रतारैः=ईषत्प्रकाशनिश्चलरौद्रकनीनिकैः, भ्रूविक्रियायां = भ्रूविक्षेपे, विरतप्रसङ्गैः = निवृत्ताऽवसरैः प्रसक्तिरहितैरित्यर्थः। अविस्पन्दितपक्ष्ममालैः = अचलितपक्ष्मपङ्क्तिभिः, अधोमयूखैः=निम्नप्रसृतकिरणैः, नेत्रैः=नयनैः,

त्रिनेत्रत्वाद् बहुवचनम् , लक्ष्यीकृतघ्राणं = लक्ष्यीकृतनासं, नासिकाऽग्रनिविष्टदृष्टिमित्यर्थः । तं शिवं ददर्शेति पूर्वेणान्वयः ।

व्युत्पत्तिः— किञ्चित्प्रकाशस्तिमितोग्रतारैः = किञ्चित् यथा तथा प्रकाशः यासां ताः किञ्चित्प्रकाशाः, ताः स्तिमिताः उग्राः ताराः येषां तानि किञ्चित्प्रकाशस्तिमितोग्रताराणि, तैः किञ्चित्प्रकाशस्तिमितोग्रतारैः । 'भयङ्करं प्रतिभयं रौद्रं तूग्रममी त्रिषु' इति, 'तारकाऽक्ष्णः कनीनिका' इत्यप्यमरः । भ्रूविक्रियायां = भ्रुवोः विक्रिया भ्रूविक्रिया, तस्यां भ्रूविक्रियायां । विरतप्रसङ्गैः = विरतः प्रसङ्गः येषां तानि विरतप्रसङ्गानि, तैः विरतप्रसङ्गैः, 'प्रसङ्गः स्यादवसरः' इत्यमरः । अविस्पन्दितपक्ष्ममालैः = न विस्पन्दिता अविस्पन्दिता, पक्ष्मणां माला पक्ष्ममाला । अविस्पन्दिता पक्ष्ममाला येषां तानि अविस्पन्दितपक्ष्ममालानि, तैः अविस्पन्दितपक्ष्ममालैः । अधोमयूखैः = अधः प्रसृता मयूखा येषां तानि अधोमयूखानि, तैः अधोमयूखैः, 'किरणोस्नमयूखांऽशुगभस्तिघृणिरश्मयः' इत्यमरः । नेत्रैः नीयन्ते विषयाः एभिः इति नेत्राणि, तैः नेत्रैः, 'लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी' इत्यमरः । लक्ष्यीकृतघ्राणं = अलक्ष्यं लक्ष्यं यथा सम्पद्यते तथा कृतं लक्ष्यीकृतं, च्विप्रत्ययः । लक्ष्यीकृतं घ्राणं येन स लक्ष्यीकृतघ्राणः, तं लक्ष्यीकृतघ्राणं, 'क्लीबे घ्राणं गन्धवहा घोणा नासा च नासिका' इत्यमरः । समाधौ नासाग्रदृष्टिरुक्ता योगसारे यथा—

'करणान्यबहिष्कृत्य स्थाणुवन्निश्चलात्मकः ।
आत्मानं हृदये ध्यायेन्नासाग्रन्यस्तलोचनः ॥' इति ।

भावार्थः—ईषत्प्रकाशनिश्चलदुर्निरीक्ष्यकनीनिकैः भ्रूविकारनिवृत्तव्यापारैः स्तिमिताक्षिरोमसमूहैःअधःप्रसृतकिरणैः त्रिभिरपि लोचनैः निरन्तरावलोक्यमाननासिकाग्रं हरं ददर्शेति भावः ।

भाषा—चमकती हुई आँख की पुतलियों को स्थिर कर, पलक को न गिराते हुए नीचे की तरफ तेज को फैलाने वाली तीनों आँखों से नासिका के अग्रभाग को एकटक से देखने वाले शङ्कर को देखा ।

अथ योगाभ्यासयोग्यं प्राणादिवायूनां निरोधमुपमामुखेन दर्शयति—

अवृष्टिसंरम्भमिवाऽम्बुवाहमपामिवाधारमनुत्तरङ्गम् ।
अन्तश्चराणां मरुतां निरोधान्निवातनिष्कम्पमिव प्रदीपम् ॥ ४८ ॥

अतरङ्ग सलिलाशय सदृश वर्षारहित घन सम नये ।
निष्कम्प-दीप-समान प्राण-निरोध से हर हो गये ॥

अन्वयः—अन्तश्चराणां मरुतां निरोधात् अवृष्टिसंरम्भम् अम्बुवाहम् इव (स्थितम्), अनुत्तरङ्गम् अपाम् आधारम् इव (स्थितम्) निवातनिष्कम्पं प्रदीपम् इव (स्थितम्) तं ददर्शेति पूर्वश्लोकेनान्वयः ।

व्याख्या—अन्तश्चराणाम्=अभ्यन्तरगच्छतां, मरुतां=वायूनां, प्राणादीनामित्यर्थः।

निरोधात् = प्रतिरोधात् हेतोः, अवृष्टिसंरम्भम् = अवर्षसम्भ्रमम्, वर्षोद्योगरहितमित्यर्थः। अम्बुवाहम् इव = वारिवाहम् इव, मेघमिवेत्यर्थः, (स्थितम्) 'अनेनोपमानेन मारुतामधःप्रदेशप्रवृत्त्यभावः सूचितः'। अनुत्तरङ्गम् = अभङ्गम्, अनुद्भूततरङ्गमित्यर्थः, अपां = जलानाम्, आधारम् इव = आश्रयम् इव, ह्रदमिवेत्यर्थः, (स्थितम्) 'अनेनोपमानेन मरुतामूर्ध्वप्रदेशप्रवृत्त्यभावः सूचितः'। निवातनिष्कम्पं = निर्वायुनिश्चलं, निर्वायुदेशनिश्चलमित्यर्थः। प्रदीपम् इव = दीपम् इव, (स्थितम्) 'अनेनोपमानेन मरुतां तिर्यक् प्रदेशप्रवृत्त्यभावः सूचितः' अत्रापि तं ददर्शेति पूर्वश्लोकेनान्वयः।

व्युत्पत्तिः—अन्तश्चराणाम् = अन्तश्चरन्तीति अन्तश्चराः, तेषाम् अन्तश्चराणां, 'चरेष्टः' इति टप्रत्ययः। शरीरान्तर्वर्तिनामित्यर्थः। मरुतां = 'समीरमारुतमरुज्जगत्प्राणसमीरणाः' इत्यमरः। अवृष्टिसंरम्भम् = वृष्टेः संरम्भः वृष्टिसंरम्भः, अविद्यमानः वृष्टिसंरम्भः यस्य सः अवृष्टिसंरम्भः, तम् अवृष्टिसंरम्भं, 'नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः' इति नञ्बहुव्रीहिः। अम्बुवाहम् = अम्बु वहतीति अम्बुवाहः, तम् अम्बुवाहं, 'कर्मण्यण्' इति अण् प्रत्ययः। 'अभ्रं मेघो वारिवाहः स्तनयित्नुर्बलाहकः' इत्यमरः। अनुत्तरङ्गम् = अविद्यमानः उत्तरङ्गः यस्य स अनुत्तरङ्गः, तम् अनुत्तरङ्गम्। 'भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिर्वा स्त्रियां वीचिः' इत्यमरः। अपाम् = 'आपः स्त्री भूम्नि वार्वारि सलिलं कमलं जलम्' इत्यमरः। निवातनिष्कम्पं = निर्गतः वातः यस्मात् देशात् स निवातो देशः, 'नभस्वद्वातपवनपवमानप्रभञ्जनाः' इत्यमरः। निर्गतः कम्पः यस्मात् स निष्कम्पः, 'अथ वेपथुः कम्पः' इत्यमरः। निवाते निष्कम्पः निवातनिष्कम्पः, तं निवातनिष्कम्पं। प्रदीपम् = प्रकृष्टो दीपः प्रदीपः, तं प्रदीपम्। 'निवातावाश्रयावातौ' इत्यमरः। अत्र मालोपमालङ्कारः। तल्लक्षणं यथा—

'मालोपमा यदेकस्योपमानं बहु दृश्यते ॥' इति।

भावार्थः—शरीरान्तर्वर्तिनां प्राणादिवायूनां नियमनात् वर्षोद्योगरहितं मेघमिव दृश्यमानम्, अनुद्भूतवीचिजलाशयमिव दृश्यमानं, निर्वातदेशनिश्चलप्रदीपमिव दृश्यमानं, कुम्भितपवनत्वेन कुत्रापि पवनप्रवृत्त्यभावान्निश्चलशरीरमिति यावत् हरं ददर्शेति भावः।

भाषा—शरीर के भीतर सञ्चरण करने वाले प्राणादि वायु का नियमन करने से, वृष्टिव्यापार को नहीं करने वाले जल से भरे मेघों के समान, तरङ्ग को रोककर निश्चल जलाशय के समान, निर्वातप्रदेश में स्थिर दीपक के समान, अर्थात् कहीं से वायु की प्रवृत्ति न होने से शरीर को निश्चल बनाये हुए शङ्कर को देखा।

इत्थं प्रतिपादितस्यासनजयादिरूपस्य योगस्य सिद्धिं दर्शयति—

कपालनेत्रान्तरलब्धमार्गैर्ज्योतिःप्ररोहैरुदितैः शिरस्तः।
मृणालसूत्राऽधिकसौकुमार्यां बालस्य लक्ष्मीं ग्लपयन्तमिन्दोः ॥ ४९ ॥

शुचि जोति शिर के नेत्र पथ से निकलती थी या अनिल।
मृदु कमल सूत्र अधिक नरम बालेन्दु श्री होती धुमिल ॥

अन्वयः—कपालनेत्रान्तरलब्धमार्गैः शिरस्तः उदितैः ज्योतिःप्ररोहैः मृणाल-सूत्राऽधिकसौकुमार्यां बालस्य इन्दोः लक्ष्मीं ग्लपयन्तं तं ददर्शेति पूर्वेणान्वयः।

व्याख्या—कपालनेत्रान्तरलब्धमार्गैः = कर्परनयनविवरप्राप्तपथैः, ब्रह्मकरोटिके विवरप्राप्तमार्गैरित्यर्थः । शिरस्तः = मूर्ध्नः, ब्रह्मरन्ध्रादित्यर्थः । उदितैः = उत्थितै ज्योतिःप्ररोहैः = तेजोऽङ्कुरैः, मृणालसूत्राधिकसौकुमार्यां = विसतन्तुविशेषसुकुमारत बालस्य इन्दोः = शिरश्चन्द्रस्य, अर्द्धचन्द्रस्येत्यर्थः। लक्ष्मीं = कान्तिं, ग्लपयन्तः मलिनीकुर्वन्तं, तं शिवं ददर्शेति पूर्वश्लोकेनान्वयः ।

व्युत्पत्तिः—कपालनेत्रान्तरलब्धमार्गैः = कपालस्य नेत्रं कपालनेत्रं, 'स्यात्कर्पं कपालोऽस्त्री' इत्यमरः । कपालनेत्रस्य अन्तरं कपालनेत्रान्तरम् , 'अन्तरमवकाश वधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये । छिद्रात्मीयविनावहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि च इत्यमरः । लब्धः मार्गः यैस्ते लब्धमार्गाः, 'अयनं वर्त्म मार्गाऽध्वपन्थानः पद सृतिः' इत्यमरः। कपालनेत्रान्तरेण लब्धमार्गाः कपालनेत्रान्तरलब्धमार्गाः, तैः कपा नेत्रान्तरलब्धमार्गैः। शिरस्तः = शिरस इति शिरस्त, पञ्चम्यास्तसिल् । 'उत्तम शिरः शीर्षं मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । ज्योतिःप्ररोहैः = ज्योतिषां प्ररोह ज्योतिःप्ररोहाः, तैः ज्योतिःप्ररोहैः । मृणालसूत्राऽधिकसौकुमार्यां = मृणालस्य स मृणालसूत्रं, 'मृणालं बिसम्' इति, 'सूत्राणि नरि तन्तवः' इति चाऽमरः । मृणा सूत्रात् अधिकं मृणालसूत्राऽधिकम् । सुकुमारस्य भावःसौकुमार्यं,ष्यञ्प्रत्ययः । मृ लसूत्राधिकं सौकुमार्यं यस्याः सा मृणालसूत्राऽधिकसौकुमार्या, तां मृणालसूत्रा कसौकुमार्याम् । इन्दोः = 'हिमांऽशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र इन्दुः कुमुदबान्धवः' इत्यमरः।

अयमभिप्रायः—योगिनो हि नियमितप्राणः आग्नेयमण्डलापरनामधेयं कुण्ड नीशब्दाभिधेयमात्मतेजो मूलधारादुत्थाप्य क्रमात् सुषुम्नान्तर नाभिप्रदेशं हृ भ्रूमध्यं च नीत्वा द्वादशान्तःस्थिते परमात्मनि योजयन्ति । परमेश्वरस्य तु तद तेन तेजसा तन्मध्यवर्तिनो बालचन्द्रस्य प्रभासङ्कोचोऽपि सञ्जातः । बालचन्द्रे मात्मसाम्यं च प्रतीयते ।

भावार्थः—ब्रह्मशिरःकपालनेत्ररन्ध्रनिर्गतैः ब्रह्मरन्ध्रादुद्भूतैस्तेजोऽङ्कुरैः बिसत विशेषमार्दवां जटाकोटितटघटितबालचन्द्ररश्मिं तिरस्कुर्वन्तं हरं ददर्श । प्रबल न्निधौ दुर्बलो ग्लानिमेतीति हि लोकप्रसिद्धमिति भावः।

भाषा:—नेत्र और ब्रह्मरन्ध्र से निकलने वाले तीक्ष्ण तेज से बिसतन्तु के स कोमल जटाजूट के अग्रभाग में स्थित चन्द्रकला के सूक्ष्म रश्मि का तिरस्कार क वाले शंकर को देखा ।

अथ योगसिद्धेः फलमाह—

मनोनवद्वारनिषिद्धवृत्ति हृदि व्यवस्थाप्य समाधिवश्यम् ।
यमक्षरं क्षेत्रविदो विदुस्तमात्मानमात्मन्यवलोकयन्तम् ॥ ५० ॥

नव द्वार रुद्ध समाधिवश्य सुमन हृदय में रख सदा ।
अक्षर जिसे बुध जानते निज में स्व को लखते सदा ॥

अन्वयः—नवद्वारनिषिद्धवृत्ति समाधिवश्यं मनः हृदि व्यवस्थाप्य क्षेत्रविदः यम् अक्षरं विदुः । तम् आत्मानम् आत्मनि अवलोकयन्तं तं ददर्शेति पूर्वेणान्वयः ।

व्याख्या—नवद्वारनिषिद्धवृत्ति = नवद्वारनिवर्तितसंचारं, समाधिवश्यं = प्रणिधानवशंगतं, मनः = मानस, हृदि = हृदयं, व्यवस्थाप्य = निवेश्य, क्षेत्रविदः = क्षेत्रज्ञाः पुरुषाः, यम्, अक्षरम् = अविनाशिनं, विदुः = विदन्ति । तं = प्रसिद्धम्, आत्मानं = पुरुषम्, आत्मनि = स्वस्मिन्, अवलोकयन्तं = साक्षात्कुर्वन्तम् । एवम्भूतं शिवं ददर्शेति पूर्वेणान्वयः ।

व्युत्पत्तिः—नवद्वारनिषिद्धवृत्ति = नवभ्यः द्वारेभ्यः निषिद्धा नवद्वारनिषिद्धा, 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इति समासः । नवद्वारनिषिद्धा वृत्तिर्यस्य तत् नवद्वारनिषिद्धवृत्ति, तत् । शरीरस्य नव द्वाराणि सन्ति, यथाहुः—
'नयनश्रवणे द्वे द्वे नासिके वदनं तथा । पायूपस्थौ च देहेऽस्मिन्नवद्वाराणि देहिनाम् ॥' इति ।

समाधिवश्यं = वशं गतं वश्यम्, यत्प्रत्ययः । समाधिना वश्यं, समाधिवश्यं, तत्, समाधिपरिशीलनमेव हि विषयेभ्यो मनोनिवारणस्योपायः । 'प्रणिधानं समाधानं समाधिश्च समाश्रयः' इति हलायुधः । हृदि = 'हृदयं हृत्' इत्यमरः । मनोनिवासस्थानं हि हृदयमित्याह भगवान् वसिष्ठः । तथा हि—
'यतो निर्याति विषयान्यस्मिंश्चैव प्रलीयते । हृदयं तद्विजानीयान्मनसः स्थितिकारणम् ॥'

क्षेत्रविदः = क्षेत्रं = शरीरं, विदन्तीति क्षेत्रविदः, गीतायां भगवान् श्रीकृष्णश्चाह—
'इदं शरीरं कौन्तेय ! क्षेत्रमित्यभिधीयते । एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥' इति ।

'क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः' इत्यमरः । अक्षरम् = न क्षरतीति अक्षरः तम् अक्षरं, कूटस्थमिति यावत् । तथा च गीतायां भगवान् श्रीकृष्णोऽप्याह—
'द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥' इति ।

विदुः = 'विद् ज्ञाने' इति धातोः लट् । 'विदो लटो वा' इति झेर्जुस् । अवलोकयन्तम् = अवलोकयतीति अवलोकयन्, तम् अवलोकयन्तं । शतृप्रत्ययः ।

भावार्थः—नयनश्रवणादिनवेन्द्रियेभ्यो निवृत्तसञ्चारं समाधिपरिशीलनेन वशीभूतमन्तःकरणं मनोनिवासस्थानभूते हृदयाख्याधिष्ठाने निरुध्य 'योगिनः यमविनाशिनं विदन्ति' तं परमात्मानं स्वस्मिन् जीवात्मनि पश्यन्तं हरं ददर्शेति भावः ।

भाषा—नयन, श्रवण इत्यादि नव इन्द्रियों के सञ्चार को रोककर समाधि के परिशीलन से वशीभूत अन्तःकरण को मन के निवासस्थानभूत हृदय नामक अधिष्ठान में स्थिर करके 'योगी लोग जिसको अविनाशी कहते हैं' उस परमात्मा का अपने ही जीवात्मा में साक्षात्कार करने वाले शङ्कर को देखा ।

अथ तथाभूतं शिवमवलोक्य कामस्यावस्थामाह—

स्मरस्तथाभूतमयुग्मनेत्रं पश्यन्नदूरान्मनसाऽप्यधृष्यम् ।
नाऽलक्षयत्साध्वससन्नहस्तः स्रस्तं शरं चापमपि स्वहस्तात् ॥ ५१ ॥

देखा मनोभव ने निकट से शम्भु को तो डर गया ।
उसको पता न तनिक चला धनुबाण कर से गिर गया ॥

अन्वयः—स्मरः, तथाभूतं मनसा अपि अधृष्यम् अयुग्मनेत्रम् अदूरात् पश्यन् साध्वससन्नहस्तः सन् स्वहस्तात् स्रस्तं शरं चापम् अपि न अलक्षयत् ॥

व्याख्या—स्मरः = कामदेवः, तथाभूतं = पूर्वोक्तरूपं, मनसा अपि = चित्तेन अपि, अधृष्यम् = अनभिभवनीयम्, अयुग्मनेत्रम् = त्र्यम्बकम्, अदूरात् = समीपात् प्रदेशात्, पश्यन् = अवलोकयन्, साध्वससन्नहस्तः = भयविश्लथपाणिः सन्, स्वहस्तात् = आत्मपाणेः, स्रस्तं = गलितं, शरं = बाणं, चापम् अपि = धनुश्च, अपि-शब्दः समुच्चये । न अलक्षयत् = न विवेद ।

व्युत्पत्तिः—स्मरः = 'कामः पञ्चशरः स्मरः' इत्यमरः । तथाभूतं = तथा भूतः तथाभूतः, तं तथाभूतं, 'सुप्सुपा' इति समासः । अधृष्यम् = धर्षितुं शक्यः धृष्यः, न धृष्यः अधृष्यः, तम् अधृष्यम् । अयुग्मनेत्रं = न युग्मानि अयुग्मानि, 'युग्मं तु युगलं युगम्' इत्यमरः । अयुग्मानि नेत्राणि यस्य सः अयुग्मनेत्रः, तम् अयुग्मनेत्रम् । अदूरात् = न दूरः अदूरः, तस्मात् अदूरात्, 'स्याद् दूरं विप्रकृष्टकम्' इत्यमरः । पश्यन् = पश्यतीति पश्यन्, 'दृशिर् प्रेक्षणे' इति धातोः शतृप्रत्ययः । साध्वससन्नहस्तः = सन्नौ हस्तौ यस्य स सन्नहस्तः, साध्वसेन सन्नहस्तः साध्वससन्नहस्तः, 'भीतिर्भीः साध्वसं भयम्' इत्यमरः, स्वहस्तात् = स्वस्य = आत्मनः हस्तः = करः स्वहस्तः, तस्मात् स्वहस्तात् । स्रस्तं = 'स्रंसु अवस्रंसने' इति धातोः क्तप्रत्ययः । अलक्षयत् = 'लक्ष् दर्शनाऽङ्कनयोः' इति धातोर्लङ् ।

भावार्थः—कामः पूर्वोक्तरूपं सङ्कल्पेनाप्यनभिभवनीयं त्र्यम्बकं समीपेऽवलोकयन् भयकम्पितहस्तः सन् स्वकीयकरात् गलितं बाणं बाणासनमपि न विवेदेति भावः ।

भाषा—पूर्वोक्त स्वरूपवाले और मन से भी जिसका अभिभव होना असम्भव है, ऐसे शङ्कर को समीप में देखकर भय से काँपने वाला कामदेव, अपने हाथ से धनुष और बाण दोनों कब गिर गये ? यह भी नहीं जान सका ।

अथ प्रथमसर्गे प्रतिपादितं पार्वतीकर्तृकं शुश्रूषादिलक्षणं प्रयोज्योपावर्तनं स्वाव-सरेऽवतारयति—

निर्वाणभूयिष्ठमथाऽस्य वीर्यं संधुक्षयन्तीव वपुर्गुणेन ।
अनुप्रयाता वनदेवताभ्यामदृश्यत स्थावरराजकन्या ॥ ५२ ॥

बल नष्ट प्रायः हो गया था लौट जीवन आ गया ।
देखा सखी के साथ गिरिजा को सकल सुख पा गया ॥

अन्वयः—अथ निर्वाणभूयिष्ठम् अस्य वीर्यं वपुर्गुणेन संधुक्षयन्ती इव स्थिता वनदेवताभ्याम् अनुप्रयाता स्थावरराजकन्या अदृश्यत ।

व्याख्या—अथ = कामदेवशरचापपतनाऽनन्तरम्, निर्वाणभूयिष्ठं = नष्टप्रायम्, अस्य = कामदेवस्य, वीर्यं = बलम्, वपुर्गुणेन = शरीरसौन्दर्येण, संधुक्षयन्ती इव = वर्द्धयन्ती इव स्थिता, वनदेवताभ्याम् = अरण्यदेवताभ्यां 'सखीभूताभ्यां विजयामालिनीभ्यामिति शेषः'। अनुप्रयाता=अनुगता, स्थावरराजकन्या=पर्वतराजकुमारी, पार्वतीत्यर्थः । अदृश्यत = दृष्टाऽभूत्, कामेनेति यावत् ।

व्युत्पत्तिः—निर्वाणभूयिष्ठं = भूयिष्ठेन निर्वाणं निर्वाणभूयिष्ठं, तत् , आहिताग्न्यादिषु पाठात् पूर्वनिपातनियमाभावः। कर्तरि निष्ठान्तश्चायं निर्वाणशब्दो 'निर्वाणोऽवाते' इति सूत्रेण निपातितः । वपुर्गुणेन = वपुषः गुणः वपुर्गुणः तेन वपुर्गुणेन, 'गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्ष्म विग्रहः' इत्यमरः । वनदेवताभ्यां = वनस्य देवते वनदेवते, ताभ्यां वनदेवताभ्यां । 'वृन्दारका दैवतानि पुंसि वा, देवता स्त्रियाम्' इत्यमरः । स्थावरराजकन्या=स्थावराणां राजा स्थावरराजः, 'राजाऽहःसखिभ्यष्टच्' इति समासान्तष्टच् । स्थावरराजस्य कन्या स्थावरराजकन्या, 'कन्या कुमारी' इत्यमरः । अदृश्यत = 'दृशिर् प्रेक्षणे' इति धातोः कर्मणि लङ्, सार्वधातुके यक् । कामदेवेनेत्यर्थः ।

भावार्थः—साध्वसप्राप्त्यनन्तरं नष्टप्रायं कामस्य बलं स्वशरीरस्य सौन्दर्यातिशयेन गुणेन वर्धयन्तीव स्थिता सखीभूताभ्यां विजयामालिनीभ्यामनुगता पार्वती नेत्रगोचरी बभूवेति भावः ।

भाषा—मारे डर के नष्टप्राय होनेवाले कामदेव के बल को अपने शरीर के लोकोत्तर सौन्दर्य गुण से बढ़ाती हुई पार्वती को, विजया और मालिनी नामक दोनों सखियों के साथ कामदेव ने देखा ।

अथ चतुर्भिः श्लोकैः कलापकेन पार्वतीं वर्णयति । तत्रादौ तस्या वसन्तपुष्पाभरणरमणीयत्वमाह—

अशोकनिर्भर्त्सितपद्मरागमाकृष्टहेमद्युतिकर्णिकारम् ।
मुक्ताकलापीकृतसिन्धुवारं वसन्तपुष्पाभरणं वहन्ती ॥ ५३ ॥

सुन्दर अशोक सुमन सहित नव कर्णिकार कुसुममयी ।
देखा मदन ने पार्वती को सिन्धुवार कुसुममयी ॥

अन्वयः—अशोकनिर्भर्त्सितपद्मरागम् आकृष्टहेमद्युतिकर्णिकारं मुक्ताकलापीकृतसिन्धुवारं वसन्तपुष्पाभरणं वहन्ती स्थावरराजकन्या अदृश्यतेति पूर्वेणान्वयः ।

व्याख्या—अशोकनिर्भर्त्सितपद्मरागम् = वञ्जुलतिरस्कृतशोणरत्नम्, आकृष्टहेमद्युतिकर्णिकारम्=आहृतसुवर्णाभरणवर्णपरिव्याधं, मुक्ताकलापीकृतसिन्धुवारं=मौक्ति-

कक्लापीकृतनिर्गुण्डीकुसुमं, वसन्तपुष्पाभरणं = सुरभिकुसुमभूषणं, वहन्ती=दधाना, पार्वती अदृश्यतेत्यर्थः ।

व्युत्पत्तिः—अशोकनिर्भर्त्सितपद्मरागम् = अशोकस्य पुष्पम् अशोकम्, 'अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः' इत्युत्पन्नतद्धितस्य 'पुष्पमूलेषु बहुलम्' इति लुक् । निर्भर्त्सिताः पद्मरागाः येन तत् निर्भर्त्सितपद्मरागं, 'शोणरत्नं लोहितकः पद्मरागः' इत्यमरः । अशोकेन निर्भर्त्सितपद्मरागम् अशोकनिर्भर्त्सितपद्मरागम्, तत् । आकृष्टहेमद्युतिकर्णिकारं = हेम्नः द्युतिः हेमद्युतिः, 'स्युः प्रभारुग्रुचिस्त्विड्भाभाश्छविद्युतिदीप्तयः' इत्यमरः । आकृष्टा हेमद्युतिर्यैस्तानि आकृष्टहेमद्युतीनि । कर्णिकारस्य पुष्पाणि कर्णिकाराणि आकृष्टहेमद्युतीनि कर्णिकाराणि यस्मिन् तत् आकृष्टहेमद्युतिकर्णिकारं, तत् । मुक्ताकलापीकृतसिन्धुवारं = मुक्तानां कलापाः मुक्ताकलापाः, अमुक्ताकलापाः मुक्ताकलापाः यथा सम्पद्यन्ते तथा कृतानि मुक्ताकलापीकृतानि, सिन्धुवारस्य पुष्पाणि सिन्धुवाराणि 'सिन्धुवारेन्द्रसुरसौ निर्गुण्डीन्द्राणिकेत्यपि' इत्यमरः । मुक्ताकलापीकृतानि सिन्धुवाराणि यस्मिन् तत् मुक्ताकलापीकृतसिन्धुवारं, तत् । वसन्तपुष्पाभरणं = वसन्तस्य पुष्पाणि वसन्तपुष्पाणि, 'वसन्ते पुष्पसमयः सुरभिः' इत्यमरः । वसन्तपुष्पाणि एव आभरणं वसन्तपुष्पाऽऽभरणं, तत् जातावेकवचनम् । वहन्ती = वहतीति वहन्ती, शतृप्रत्ययः, नुमागमश्च ।

भावार्थः—अशोककुसुमनिन्दितपद्मरागमणीनि कर्णिकारकुसुमनिन्दितसुवर्णकान्तीनि मौक्तिकहारताप्रापितसिन्धुवारकुसुमानि वसन्तपुष्पमयान्याभरणानि दधाना पार्वती आदृश्यतेति भावः ।

भाषा—पद्मरागमणि के समान लाल अशोक के, सुवर्ण के समान पीले कर्णिकार के और मोती के समान सफेद सिन्दुवार के; वसन्त ऋतु में उत्पन्न होने वाले फूलों से बने आभरण को धारण करनेवाली पार्वती को देखा ।

अथ तस्याः स्तनजघनाद्यवयवविभागान् वर्णयति—

आवर्जिता किञ्चिदिव स्तनाभ्यां वासो वसाना तरुणार्करागम् ।
पर्याप्तपुष्पस्तबकावनम्रा सञ्चारिणी पल्लविनी लतेव ॥ ५४ ॥

स्तन भार से नत बाल रवि सम वस्त्र निर्मल धार कर ।
दल सुमन नत कम्पित लता की तरह गिरजा थी सुघर ॥

अन्वयः—स्तनाभ्यां किंचित् आवर्जिता इव तरुणार्करागं वासः वसाना, अत एव, पर्याप्तपुष्पस्तबकाऽवनम्रा पल्लविनी सञ्चारिणी लता इव उत्प्रेक्ष्यमाणा पार्वती अदृश्यतेति पूर्वेणान्वयः ।

व्याख्या—स्तनाभ्यां = कुचाभ्यां, किञ्चित् = ईषत्, आवर्जिता इव = आनमिता इव, स्तनभारगौरवाद्वनमितशरीरेत्यर्थः । तरुणाऽर्करागं = नवसूर्यरागं, बालाऽर्कारुणमित्यर्थः, वासः = वस्त्रं, वसाना = आच्छादयन्ती, धारयन्तीत्यर्थः, अत एव,

पर्याप्तपुष्पस्तवकाऽवनम्रा = प्रचुरकुसुमगुच्छकाऽवनता, पल्लविनी = किसलयवती, सपल्लवेत्यर्थः। सञ्चारिणी = जङ्गमा, लता इव = व्रततिः इव, उत्प्रेक्ष्यमाणा पार्वती अदृश्यतेति शेषः।

व्युत्पत्तिः—तरुणाऽर्करागं = तरुणश्चाऽसौ अर्कः तरुणार्कः, 'विकर्तनाऽर्कमार्तण्डमिहिराऽरुणपूषणः' इत्यमरः। तरुणाऽर्कस्य राग इव रागो यस्य तत् तरुणार्करागं, तत्। उपमानपूर्वपदो बहुव्रीहिः उत्तरपदलोपश्च। वासः = 'वस्त्रमाच्छादनं वासश्चैलं वसनमंशुकम्' इत्यमरः। वसाना = 'वस् आच्छादने' इति धातोः शानच्प्रत्ययः। अत एव पर्याप्तपुष्पस्तवकाऽवनम्रा = पर्याप्तानि च तानि पुष्पाणि पर्याप्तपुष्पाणि, तेषां स्तवकाः पर्याप्तपुष्पस्तवकाः, 'स्याद्गुच्छकस्तु स्तवकः' इत्यमरः। पर्याप्तपुष्पस्तवकैः 'हेतुना' अवनम्रा पर्याप्तपुष्पस्तवकावनम्रा। पल्लविनी = पल्लवाः सन्ति यस्याः सा पल्लविनी। सञ्चारिणी = सञ्चारः अस्ति यस्याः सा सञ्चारिणी। अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः। तत्र च गौरीलतयोः, स्तनस्तवकयोः, रक्तवासःपल्लवयोश्च परस्परसाम्यमुत्प्रेक्षाबीजम्।

भावार्थः—स्तनभारगौरवादवनमितशरीरा अचिरोदितसूर्यरागारुणमम्बरं परिदधाना पार्वती, परिपूर्णकुसुमगुच्छकैरवनमिता सञ्जातपल्लवा सञ्चरणशीला लतेव स्थिताऽदृश्यतेति भावः।

भाषा—स्तन के बोझ से शरीर को कुछ झुकाये हुई, प्रातःकाल के सूर्यप्रभा के समान लाल धोती पहिने हुई, पार्वती को, फूलों से भरे हुए गुच्छों के भार से लटकनेवाली, नये पल्लवों को धारण करनेवाली गमनशील (चलने फिरनेवाली) लता के समान स्थित, ऐसी देखा।

अथ श्लोकद्वयेन तस्या व्यापारविशेषं वर्णयति—

स्रस्तां नितम्बादवलम्बमाना पुनः पुनः केसरदामकाञ्चीम्।
न्यासीकृतां स्थानविदा स्मरेण मौर्वीं द्वितीयामिव कार्मुकस्य ॥५५॥

स्थानज्ञ स्मर से न्यस्त धनु की दूसरी ज्या की तरह।
गिरती पुनः रखती जगह पर बकुल कांची कलित गह॥

अन्वयः—स्थानविदा स्मरेण न्यासीकृतां कार्मुकस्य द्वितीयां मौर्वीम् इव उत्प्रेक्ष्यमाणां नितम्बात् स्रस्तां केसरदामकाञ्चीं पुनः पुनः अवलम्बमाना 'पार्वती अदृश्यते'ति पूर्वेणान्वयः।

व्याख्या—स्थानविदा = स्थानवेदिना, निक्षेपयोग्यस्थानवेदिनेत्यर्थः। स्मरेण = कामदेवेन, न्यासीकृतां = निक्षेपीकृतां, कार्मुकस्य = धनुषः, द्वितीयां = द्वयोः पूरणीं, मौर्वीम् इव = ज्याम् इव, उत्प्रेक्ष्यमाणां, नितम्बात् = कटिपश्चाद्भागात्, स्रस्तां = चलितां, केसरदामकाञ्चीं = बकुलमालामेखलां, पुनः पुनः = वारं वारम्, अवलम्बमाना = आलम्बमाना, हस्तेन धारयन्तीत्यर्थः। एवम्भूता पार्वती, अदृश्यतेति पूर्वेणान्वयः।

व्युत्पत्तिः—स्थानविदा=स्थानं वेत्तीति स्थानवित्, तेन स्थानविदा । न्यासीकृताम्=अन्यासः न्यासः यथा सम्पद्यते तथा कृता न्यासीकृता, तां न्यासीकृतां, च्विप्रत्ययः । कार्मुकस्य=कर्मणे प्रभवतीति कार्मुकं, तस्य कार्मुकस्य 'कर्मण उकञ्' इति उकञ्प्रत्ययः । 'अथाऽस्त्रियौ । धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम् । इष्वासोऽपि' इत्यमरः । द्वितीयां=द्वयोः पूरणी द्वितीया, तां द्वितीयां । मौर्वीम्='मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः' इत्यमरः । नितम्बात्='पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः' इत्यमरः । केसरदामकाञ्चीं=केसराणां दाम केसरदाम, तदेव काञ्ची केसरदामकाञ्ची, तां केसरदामकाञ्चीं, 'स्त्रीकट्यां मेखला काञ्ची सप्तकी रशना तथा' इत्यमरः । अवलम्बमाना=अवलम्बते इति अवलम्बमाना, अवोपसर्गपूर्वकात् 'लबि अवस्रंसने' इति धातोः शानच्प्रत्ययः । 'आने मुक्' इति मुगागमः अत्राप्युत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भावार्थः—निक्षेपस्थानज्ञेन मदनेन निक्षेपीकृतां चापस्यातिरिक्तां प्रत्यञ्चामिव स्थितां, जघनप्रदेशात् गमनवशात् गलितां केसरमालामयीं रशनां गमनप्रतिबन्धनिरासाय स्वयमेव स्वस्थानं नीत्वा करेण धारयन्ती पार्वती, अदृश्यतेति पूर्वेणान्वय इति भावः ।

भाषा— निक्षेप के योग्य स्थान को जानने वाले कामदेव से रखी हुई धनुष की दूसरी डोरी के समान और चलने से जघन स्थान से नीचे की तरफ कुछ खिसकी हुई, केसर की माला से बनी अपनी रशना (करधनी) को गमन में रुकावट न हो इसलिये स्वयं ऊपर खसकाकर हाथ से पकड़ी हुई पार्वती को देखा ।

पुनस्तामेव वर्णयति—

सुगन्धिनिश्वासविवृद्धतृष्णं बिम्बाऽधरासन्नचरं द्विरेफम् ।
प्रतिक्षणं सम्भ्रमलोलदृष्टिर्लीलाऽरविन्देन निवारयन्ती ॥५६॥

निश्वास—सुरभि—तृषित भ्रमर फिरते अधर के थे निकट ।
चञ्चल दृगी लीला कमल द्वारा हटाती सभय हट ॥

अन्वयः—सुगन्धिनिश्वासविवृद्धतृष्णं बिम्बाऽधराऽऽसन्नचरं द्विरेफं प्रतिक्षणं सम्भ्रमलोलदृष्टिः सती लीलाऽरविन्देन निवारयन्ती 'पार्वती अदृश्यते'ति पूर्वेणान्वयः ।

व्याख्या—सुगन्धिनिश्वासविवृद्धतृष्णम्=इष्टगन्धमुखमारुतोदीर्णतृष्णं, बिम्बाधरासन्नचरं=बिम्बतुल्योष्ठसन्निकृष्टचर, द्विरेफं=भृङ्गं, प्रतिक्षणं=प्रतिमुहूर्तं, सम्भ्रमलोलदृष्टिः=साध्वसचपलनेत्रा, सती, लीलारविन्देन=लीलाकमलेन, निवारयन्ती=निषेधयन्ती, पार्वती अदृश्यतेत्यर्थः ।

व्युत्पत्तिः—सुगन्धिनिश्वासविवृद्धतृष्णं=शोभनः गन्धः येषां ते सुगन्धयः । 'सुरभिर्घ्राणतर्पणः । इष्टगन्धः सुगन्धिः स्यात्' इत्यमरः । 'गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः' इति समासान्तेत्वम् । सुगन्धयश्च ते निश्वासाः सुगन्धिनिश्वासाः । विशेषेण वृद्धा विवृद्धा, सा तृष्णा यस्य सः विवृद्धतृष्णः । सुगन्धिनिश्वासैः विवृद्धतृष्णः सुगन्धि-

निश्वासविवृद्धतृष्णः, तं सुगन्धिनिश्वासविवृद्धतृष्णं. बिम्बाऽधराऽऽसन्नचरं = बिम्बम् इव अधरः बिम्बाऽधरः, 'उपमानानि सामान्यवचनैः' इति समासः । 'ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी' इत्यमरः। आसन्नं चरतीति आसन्नचरः, 'समीपे निकटाऽऽसन्नसन्निकृष्टमनीडवत् । उपकण्ठान्तिकाऽभ्यर्णाऽभ्यग्रा अप्यभितोऽव्ययम् ।' इत्यमरः । बिम्बाऽधरस्य आसन्नचरः इति बिम्बाऽधराऽऽसन्नचरः, तं बिम्बाधरासन्नचरं, द्विरेफं=द्वौ रेफौ यस्य स द्विरेफः, भ्रमर इत्यर्थः, तं द्विरेफं, प्रतिक्षणं=क्षणं क्षणं प्रतिक्षणं । वीप्सायामव्ययीभावः । सम्भ्रमलोलदृष्टिः=लोले दृष्टी यस्याः सा लोलदृष्टिः, 'चलनं कम्पनं कम्प्रं चलं लोलं चलाचलम्' इति, 'दृग्दृष्टी' इत्यप्यमरः । सम्भ्रमेण लोलदृष्टिः सम्भ्रमलोलदृष्टिः । लीलाऽरविन्देन=लीलाया अरविन्दं लीलारविन्दं, तेन लीलारविन्देन 'वा पुंसि पद्मं नलिनमरविन्दं महोत्पलम्' इत्यमरः । निवारयन्ती = निवारयतीति निवारयन्ती, शतृप्रत्ययः ।

अत्र किल कलापके महाकविः प्रतिभामय्या स्वदृष्ट्या लोकोत्तरसौन्दर्यसौकुमार्यादिभिः स्वत एव रमणीयं तत्कालोचितभूषाविलासादिभिश्च नितरां हृदयङ्गमं पार्वतीशरीरं साक्षात्कृत्य स्ववचनशक्त्या सहृदयानामपि साक्षात्कारपदवीं नीतवानिति भाविकमलङ्कारः । तल्लक्षणं यथा साहित्यदर्पणे—

'अद्भुतस्य पदार्थस्य भूतस्याऽथ भविष्यतः ।
यत्प्रत्यक्षायमाणत्व तद्भाविकमुदाहृतम् ॥' इति ।

भावार्थः—आमोदिमुखपवनैधिततृष्णं बिम्बौष्ठसन्निकृष्टगतं भ्रमरं प्रतिक्षणं सम्भ्रमेण चञ्चलाक्षी सती लीलाकमलेन दूरीकुर्वाणा पार्वती दृष्टेति भावः ।

भाषा—सुगन्धित निश्वास की तृष्णा से ओठों के पास आने वाले भ्रमरों को घबराहट (भय) से आँख को चञ्चल बनाकर लीलाकमल से दूर करने वाली पार्वती को देखा ।

अथ तादृशपार्वतीदर्शनलब्धबलस्य कामस्यावस्थामाह—

तां वीक्ष्य सर्वाऽवयवाऽनवद्यां रतेरपि ह्रीपदमादधानाम् ।
जितेन्द्रिये शूलिनि पुष्पचापः स्वकार्यसिद्धिं पुनराशशंसे ॥ ५७ ॥

रति से अधिक अनवद्य अवयव देख कर सुन्दर सुघर ।
आशा हुई स्मर को जितेन्द्रिय में विजय की फिर प्रवर ॥

अन्वयः—सर्वाऽवयवाऽनवद्यां रतेः अपि ह्रीपदम् आदधानां तां वीक्ष्य पुष्पचापः जितेन्द्रिये शूलिनि स्वकार्यसिद्धिं पुनः आशशंसे ।

व्याख्या—सर्वाऽवयवाऽनवद्यां = सकलाऽवयवाऽगर्ह्यां, रतेः अपि = कामपत्न्या अपि, ह्रीपदं=लज्जानिमित्तम्, आदधानां=धारयन्तीं, तां=पूर्वोक्तां, पार्वतीमित्यर्थः, वीक्ष्य = दृष्ट्वा, पुष्पचापः=कुसुमधन्वा, कामदेव इत्यर्थः । जितेन्द्रिये=वशीकृतकरणे, शूलिनि=शूलधारिणि, हरे इत्यर्थः । वैषयिकी सप्तमीयम् । स्वकार्यसिद्धिम् = आत्मकर्मसाफल्यं, पुनः = भूयः, आशशंसे = चकमे ।

पूर्वं 'साध्वससन्नहस्तः' ३।५१ इत्यादिना कार्यसिद्धेः उन्मूलितत्वाऽभिधानादिह पुनरित्युक्तम् ।

व्युत्पत्तिः—सर्वाऽवयवाऽनवद्यां=सर्वे च ते अवयवाः सर्वाऽवयवाः, न उद्यते इति अवद्या । 'अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्याऽनिरोधेषु' इति निपातनम् । 'कुपूय-कुत्सिताऽवद्यखेटगर्ह्याऽणकाः समाः' इत्यमरः । न अवद्या अनवद्या । सर्वाऽवयवेषु अनवद्या, तां सर्वावयवानवद्यां, ह्रीपदं=ह्रियः पदं ह्रीपदं, तत्, 'मन्दाक्षं ह्रीस्त्रपा व्रीडा लज्जा' इति, 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु' इत्यप्यमरः । आदधानाम्=आदधातीति आदधाना, ताम् आदधानां । शानच्प्रत्ययः । पुष्पचापः= पुष्पं चापं यस्य स पुष्पचापः, 'शम्बराऽरिर्मनसिजः कुसुमेषुरनन्यजः' इत्यमरः । जितेन्द्रिये=जितानि इन्द्रियाणि येन स जितेन्द्रियः, तस्मिन् जितेन्द्रिये, उपरतेन्द्रियव्यापारेऽपीत्यर्थः । शूलिनि=शूलम् अस्याऽस्तीति शूली, तस्मिन् शूलिनि, 'शम्भुरीशः पशुपतिः शिवः शूली महेश्वरः' इत्यमरः । स्वकार्यसिद्धिं=स्वस्य कार्यं स्वकार्यं, तस्य सिद्धिः स्वकार्यसिद्धिः, तां स्वकार्यसिद्धिम्, आशशंसे='आङः शासु इच्छायाम्' इति धातोर्लिट् ।

भावार्थः—सर्वाङ्गसुन्दरीं स्वालोकनेन रतिमपि लज्जयन्तीं तां पार्वतीं सम्यगवलोक्य कुसुमधन्वा व्युपरतेन्द्रियव्यापारेऽपि हरविषये स्वात्मनो हरचित्तवशीकरणव्यापारस्य फलसिद्धिं पुनरपि श्रद्दधे इति भावः ।

भाषा—सकल अवयवों से सुन्दर और अपने सौन्दर्य से रति को भी लज्जित करने वाली उस पार्वती को अच्छी तरह देखकर कामदेव को जितेन्द्रिय शङ्कर के विषय में भी चित्त को हरण करने के अपने व्यापार की सफलता का फिर से विश्वास हुआ ।

अथ प्रकृतकथामेवानुसन्धत्ते—

भविष्यतः पत्युरुमा च शम्भोः समाससाद प्रतिहारभूमिम् ।
योगात्स चान्तः परमात्मसंज्ञं दृष्ट्वा परं ज्योतिरुपारराम ॥ ५८ ॥

गिरिराज कन्या शम्भु की प्रतिहार भू पर आ गई ।
शिव ध्यान की विश्राम वेला भी कुटी में छा गई ॥

अन्वयः—उमा च भविष्यतः पत्युः शम्भोः प्रतिहारभूमिं समाससाद । स च अन्तः परमात्मसंज्ञं परं ज्योतिः दृष्ट्वा योगात् उपारराम ।

व्याख्या—उमा च=पार्वती च, भविष्यतः=भाविनः, पत्युः=स्वामिनः, शम्भोः= महेश्वरस्य, प्रतिहारभूमिं=द्वारदेशं, समाससाद=प्राप्तवती । स च=महेश्वरश्च, अन्तः= अन्तःस्थितं, परमात्मसंज्ञं=परमात्माऽभिधानं, परं=मुख्यं, ज्योतिः=प्रकाशं, दृष्ट्वा= साक्षात्कृत्य, योगात्=ध्यानात्, उपारराम=उपरतोऽभूत्, व्यरंसीदित्यर्थः ।

व्युत्पत्तिः—उमा='उमा कात्यायनी गौरी काली हैमवतीश्वरी' इत्यमरः

भविष्यतः = भविष्यतीति भविष्यन्, तस्य भविष्यतः। 'भू सत्तायाम्' इति धातोः लृटः 'लृटः सद्वा' इति शत्रादेशः। भर्तृत्वेन भविष्यत इत्यर्थः। प्रतिहारभूमिं=प्रतिहारस्य भूमिः प्रतिहारभूमिः तां प्रतिहारभूमिं, 'स्त्री द्वार्द्वारं प्रतीहारः' इत्यमरः। परमाऽऽत्मसंज्ञं = परमश्चाऽसौ आत्मा परमात्मा, सा संज्ञा यस्य तत् परमात्मसंज्ञं, तत्। 'संज्ञा स्याच्चेतना नाम हस्ताद्यैश्चाऽर्थसूचना' इत्यमरः। ज्योतिः = दृश्यप्रपञ्चोत्तीर्णं स्वयं प्रकाशस्वरूपमित्यर्थः। योगात्='योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः' इति पातञ्जलं सूत्रम्। 'योगः संनहनोपायध्यानसङ्गतियुक्तिषु' इत्यमरः। उपरराम = उपाङित्युपसर्गद्वयपूर्वकात् 'रमु क्रीडायाम्' इति धातोः लिट्। 'व्याङ्परिभ्यो रमः' इति परस्मैपदम्। उभावपि चकारौ तुल्यकालसूचकौ। अत्र समुच्चयालङ्कारः। तल्लक्षणं यथा–'गुणक्रियायौगपद्यं समुच्चयः' इति।

भावार्थः—पार्वती भर्तृत्वेन भविष्यतः शिवस्य द्वारप्रदेशं प्राप्तवती। स शम्भुश्च दृश्यप्रपञ्चोत्तीर्णं स्वयम्प्रकाशस्वरूपमुत्कृष्टं तेजः हृदयकुहरे साक्षात्कृत्य समाधेः उपरतोऽभूदिति भावः।

भाषा—इधर पार्वती आगे होने वाले पतिरूप शङ्कर के आश्रम के द्वार पर पहुँची, उधर शङ्कर भी दृश्य प्रपञ्च से परे, स्वयं प्रकाशस्वरूप, उत्कृष्ट तेज का हृदय में साक्षात्कारकर समाधि से उपरत हुए।

अथ योगादुपरतस्य शिवस्य योगावसानकर्तव्यविधिमाह—

ततो भुजङ्गाऽधिपतेः फणाग्रैरधः कथञ्चिद्धृतभूमिभागः।
शनैःकृतप्राणविमुक्तिरीशः पर्यङ्कबन्धं निबिडं बिभेद ॥ ५६ ॥

धारण किया सप्रयत्न जिनका भूमि भाग फणीश ने।
पर्य्यङ्क बन्ध शिथिल किया तज वायु को जगदीश ने ॥

अन्वयः—ततः भुजङ्गाऽधिपतेः फणाग्रैरधः कथञ्चिद्धृतभूमिभागः शनैःकृतप्राणविमुक्तिः ईशः निबिडं पर्यङ्कबन्धं बिभेद।

व्याख्या—ततः = ज्योतिर्दर्शनाऽनन्तरं, भुजङ्गाऽधिपतेः = भुजगाऽधीशस्य, शेषस्येत्यर्थः। फणाग्रैः = स्फटाऽग्रैः, अधः = नीचैः, भूमेरिति शेषः। कथञ्चिद्धृतभूमिभागः = अतियत्नधृतभूमिभागः, वायुधारणाहितलाघवनिवृत्त्या महेश्वरस्य गुरुत्वादित्यर्थः। शनैःकृतप्राणविमुक्तिः = शनैः कृताऽसुपुनःसञ्चारः, ईशः = महादेवः, निबिडं = दृढं, पर्यङ्कबन्धं = वीरासनं, बिभेद = भिन्नवान्, शिथिलीचकारेत्यर्थः।

व्युत्पत्तिः—भुजङ्गाऽधिपतेः = अधिकः पतिः अधिपतिः, भुजङ्गानाम् अधिपतिः भुजङ्गाऽधिपतिः, तस्य भुजङ्गाधिपतेः, 'सर्पः पृदाकुर्भुजगो भुजङ्गोऽहिर्भुजङ्गमः' इत्यमरः। फणाऽग्रैः = फणानाम् अग्राः फणाऽग्राः, तैः फणाग्रैः, 'स्फटायां तु फणा द्वयोः' इत्यमरः। कथञ्चिद्धृतभूमिभागः = भूमेः भागः भूमिभागः, 'भूर्भूमिरचलाऽनन्ता रसा विश्वम्भरा स्थिरा' इत्यमरः। कथञ्चिद् धृतः भूमिभागः स्वोपवेशनभू-

विभागो, यस्य सः कथञ्चिद्धृतभूमिभागः । शनैःकृतप्राणविमुक्तिः=प्राणानां विमुक्तिः प्राणविमुक्तिः, शनैः कृता प्राणविमुक्तिः येन सः, शनैःकृतप्राणविमुक्तिः । ईशः= 'शम्भुरीशः पशुपतिः शिवः शूली महेश्वरः' इत्यमरः । पर्यङ्कबन्धं=पर्यङ्कस्य बन्धः पर्यङ्कबन्धः, तं पर्यङ्कबन्धम् ।

भावार्थः—योगविरामानन्तरं योगशास्त्रोक्तक्रमेण प्राङ्निरुद्धानां प्राणवायूनां शनैरारचितपुनःसञ्चारः महेश्वरस्तद्भारमसहमानेनानन्तेन सर्वा अपि फणास्तदधोभाग एवाधाय यथाकथञ्चिद् धृतस्वोपवेशनभूप्रदेशः सन्, अच्छिद्रं वीरासनं शिथिलीचकारेति भावः ।

भाषा—योग का विराम होने पर, शङ्करने योगशास्त्रमें कहे अनुसार पहिले रोके हुये प्राणवायु का धीरे धीरे सञ्चार करके, भार को सहन करने में असमर्थ होकर अनन्तके सकल फणाओं से किसी तरह उस भूप्रदेशका धारण करने पर स्वकीय वीरासनको शिथिल किया ।

अथ प्रस्तुतनायिकानायकयोः उमामहेश्वरयोः परस्परदर्शनोपायमाह—

तस्मै शशंस प्रणिपत्य नन्दी शुश्रूषया शैलसुतामुपेताम् ।
प्रवेशयामास च भर्तुरेनां भ्रूक्षेपमात्राऽनुमतप्रवेशाम् ॥ ६० ॥

पहले प्रणाम किया उमा आई कहा नन्दीश ने ।
भ्रू के इशारे से बुलाया पार्वती को ईश ने ॥

अन्वयः—अथ नन्दी तस्मै प्रणिपत्य शुश्रूषया उपेतां शैलसुतां शशंस । भर्तुः भ्रूक्षेपमात्राऽनुमतप्रवेशाम् एनां प्रवेशयामास च ।

व्याख्या—अथ=अनन्तरं, नन्दी=नन्दिकेश्वरः, तस्मै=शिवाय, प्रणिपत्य=नमस्कृत्य, शुश्रूषया=सेवया, निमित्तेन, उपेतां=प्राप्तां, सेवाऽर्थमागतामित्यर्थः शैलसुतां=पर्वततनयां, पार्वतीमित्यर्थः । शशंस=निवेदयामास । भर्तुः=स्वामिनः शिवस्येत्यर्थः । भ्रूक्षेपमात्राऽनुमतप्रवेशां=भ्रूसञ्ज्ञामात्राङ्गीकृतप्रवेशाम्, एनां=पार्वतीं, प्रवेशयामास च=आनयामास च ।

व्युत्पत्तिः—तस्मै='प्रणिपत्य' इति क्रियाया ग्रहणात् 'क्रियया यमभिप्रैति सोऽपि सम्प्रदानम्' इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । प्रणिपत्य=प्रन्युपसर्गद्वयपूर्वकात् 'पत्लृ पतने' इति धातोः क्त्वाप्रत्ययः, तस्य ल्यबादेशः, 'नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च' इति नेर्णत्वम् । शुश्रूषया=श्रोतुम् इच्छा शुश्रूषा, तया शुश्रूषया, शैलसुतां=शैलस्य सुता शैलसुता, तां शैलसुताम्, 'अद्रिगोत्रगिरिग्रावाऽचलशैलशिलोच्चयाः' इत्यमरः । भ्रूक्षेपमात्राऽनुमतप्रवेशां=भ्रुवः क्षेपः=चालनं, भ्रूक्षेपः, स एव भ्रूक्षेपमात्रम् । अनुमतः प्रवेशः यस्याः सा अनुमतप्रवेशा । भ्रूक्षेपमात्रेण अनुमतप्रवेशा भ्रूक्षेपमात्राऽनुमतप्रवेशा, तां भ्रूक्षेपमात्राऽनुमतप्रवेशाम्, एनाम्=अन्वादेशे 'द्वितीयाटौस्स्वेनः' इति एनादेशः । प्रवेशयामास

प्रोपसर्गपूर्वकात् णिजन्तात् 'विश् प्रवेशने' इति धातोर्लिट् । च = एककर्तृकयोः शसनप्रवेशनक्रिययोः समुच्चयार्थोऽत्र चशब्दः ।

भावार्थः—नन्दिकेश्वरः नमस्कृत्य सेवार्थमागतां तां हिमवत्कन्यां योगादुपरतत्वेन लब्धावसराय हराय निवेदितवान् । अथ स्वामिनो भ्रूचालनमात्रेणैवानुज्ञातसमीपप्राप्तिं तां पर्वतराजपुत्रीमन्तर्भागं प्रापयामास चेति भावः ।

भाषा—नन्दिकेश्वर समाधि छूटने से मौका पाकर, शङ्कर को प्रणाम करके, सेवा करने के लिये आई हुई हिमालय की कन्या पार्वती का निवेदनकर, शङ्कर के आँख के इशारे से ले आने की अनुमति को समझकर, पार्वती को आश्रम के भीतर ले गया।

शङ्करप्रथमदर्शनानन्तरं सञ्जातसात्त्विकविकारायाः पार्वत्याः लज्जापनोदार्थमादौ तत्सख्योः सेवामाह—

तस्याः सखीभ्यां प्रणिपातपूर्वं स्वहस्तलूनः शिशिरात्ययस्य ।
व्यकीर्यत त्र्यम्बकपादमूले पुष्पोच्चयः पल्लवभङ्गभिन्नः ॥ ६१ ॥

निज हाथ से तोड़े हुए पल्लव सुमन जो थे सुघर ।
कर नमन सखियों ने रखे शिव के कमल मृदु चरण पर ॥

अन्वयः—तस्याः सखीभ्यां स्वहस्तलूनः पल्लवभङ्गभिन्नः शिशिरात्ययस्य पुष्पोच्चयः त्र्यम्बकपादमूले प्रणिपातपूर्वं व्यकीर्यत ।

व्याख्या—तस्याः = पार्वत्याः, सखीभ्यां = विजयामालिनीभ्यां, स्वहस्तलूनः = आत्मकरोपचितः, पल्लवभङ्गभिन्नः = किसलयशकलमिश्रः, शिशिरात्ययस्य = वसन्तस्य सम्बन्धिनः, पुष्पोच्चयः = कुसुमप्रकरः, त्र्यम्बकपादमूले = त्रिलोचनचरणमूले, प्रणिपातपूर्वं = नमस्कारपूर्वकं, व्यकीर्यत = विक्षिप्तोऽभूत् ।

व्युत्पत्तिः—सखीभ्याम् = 'आलिः सखी वयस्या च' इत्यमरः । स्वहस्तलूनः = स्वश्चासौ हस्तः स्वहस्तः तेन लूनः स्वहस्तलूनः 'लूञ् छेदने' इति धातोः क्तप्रत्ययेन लूनपदसिद्धिः । 'ल्वादिभ्यः' इति नत्वम् । पल्लवभङ्गभिन्नः = पल्लवानां भङ्गाः पल्लवभङ्गाः, 'पल्लवोऽस्त्री किसलयम्' इत्यमरः । पल्लवभङ्गैः भिन्नः पल्लवभङ्गभिन्नः । शिशिरात्ययस्य = शिशिरस्य अत्ययः = ध्वंसः, यस्मिन् स शिशिराऽत्ययः, तस्य शिशिरात्ययस्य, पुष्पोच्चयः = पुष्पाणाम् उच्चयः पुष्पोच्चयः । 'हस्तादाने चेरस्तेये' इति सूत्रस्य घञ्विषयत्वात् कवीनामयं प्रामादिकः प्रयोगः इति वल्लभः । वसन्तकुसुमराशिरित्यर्थः । त्र्यम्बकपादमूले = त्रीणि अम्बकानि = नेत्राणि, यस्य स त्र्यम्बकः, 'हरः स्मरहरो भर्गस्त्र्यम्बकस्त्रिपुराऽन्तकः' इत्यमरः । त्र्यम्बकस्य पादौ त्र्यम्बकपादौ, तयोर्मूलं, तस्मिन् त्र्यम्बकपादमूले, प्रणिपातपूर्वं = प्रणिपातः पूर्वः यस्मिन् कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा प्रणिपातपूर्वं, क्रियाविशेषणमेतत् । व्यकीर्यत = व्युपसर्गपूर्वकात् 'कॄ विक्षेपे' इति धातोः कर्मणि लङ् ।

भावार्थः—पार्वत्याः पूर्वोक्ताभ्यां विजयामालिनीभ्यां वयस्याभ्यां भक्त्या स्वकरा-

वचितः किसलयशकलमिश्रः वसन्तकुसुमराशिः हरचरणसमीपे नमस्कारपूर्वकं विक्षिप्तोऽभूदिति भावः।

भाषा—पार्वतीकी पूर्वोक्त विजया और मालिनी नामक दोनों सखियों ने भक्ति से अपने हाथ से तोड़े हुए पल्लवसहित वसन्त ऋतु के पुष्पसमूह को शङ्कर के चरणकमल पर प्रणामपूर्वक अर्पण किया।

अथ प्रधाननायिकायाः पार्वत्याः प्रणाममाह—

उमाऽपि नीलाऽलकमध्यशोभि विस्रंसयन्ती नवकर्णिकारम् ।
चकार कर्णच्युतपल्लवेन मूर्ध्ना प्रणामं वृषभध्वजाय ॥ ६२ ॥

गिरिराज कन्या ने अलक से कर्णिकार दिया गिरा।
शिवको प्रणाम किया उमाने कान से पल्लव गिरा॥

अन्वयः—उमा अपि नीलाऽलकमध्यशोभि नवकर्णिकारं विस्रंसयन्ती कर्णच्युतपल्लवेन मूर्ध्ना वृषभध्वजाय प्रणामं चकार॥

व्याख्या—उमा अपि = पार्वती अपि, नीलाऽलकमध्यशोभि=कृष्णचूर्णकुन्तलाऽन्तरद्योति, अलकन्यस्तमित्यर्थः। नवकर्णिकारम् = नूतनपरिव्याधकुसुमं, विस्रंसयन्ती=निपातयन्ती, कर्णच्युतपल्लवेन = श्रवणपतितकिसलयेन, मूर्ध्ना=शिरसा, वृषभध्वजाय = वृषध्वजाय, शिवायेत्यर्थः। प्रणामं = नमस्कारं, चकार = अकरोत्।

व्युत्पत्तिः—नीलाऽलकमध्यशोभि = नीलाश्च ते अलकाः नीलाऽलकाः, 'अलकाश्चूर्णकुन्तलाः' इत्यमरः। नीलाऽलकानां मध्यं नीलाऽलकमध्यं, तस्मिन् शोभते तच्छीलम् इति नीलाऽलकमध्यशोभि, तत्। नवकर्णिकारं = कर्णिकारस्य पुष्पं कर्णिकारं, 'कर्णिकारः परिव्याधः' इत्यमरः। नवं च तत् कर्णिकारं नवकर्णिकारं, तत्, 'प्रत्यग्रोऽभिनवो नव्यो नवीनो नूतनो नव' इत्यमरः। कर्णच्युतपल्लवेन = कर्णात् च्युतः कर्णच्युतः, कर्णच्युतः पल्लवः यस्य सः कर्णच्युतपल्लवः, तेन कर्णच्युतपल्लवेन, मूर्ध्ना = 'उत्तमाऽङ्गं शिरः शीर्षं मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः। 'अल्लोपोऽनः' इत्यकारलोपः। वृषभध्वजाय = वृषभः ध्वजः = वाहनत्वेन चिह्नम्, यस्य स वृषभध्वजः, तस्मै वृषभध्वजाय, 'गङ्गाधरोऽन्धकरिपुः क्रतुध्वंसी वृषध्वजः' इत्यमरः। 'क्रियया यमभिप्रैति सोऽपि सम्प्रदानम्' इति सम्प्रदानत्वात् चतुर्थी। चकार = 'डुकृञ् करणे' इति धातोर्लिट्।

अत्र प्रणामक्रियायां लालित्यापादकानि विशेषणानि रत्युद्दीपनपरतया प्रयुक्तानीति परिकरोऽलङ्कारः। तल्लक्षणं यथा—

'उक्तिर्विशेषणैः साभिप्रायैः परिकरो मतः' इति।

भावार्थः—पार्वत्यपि कृष्णवर्णकेशकलापन्यस्तं नूतनकर्णिकारकुसुममत्यन्तनम्रशिरस्तया निपातयन्ती श्रवणगलितावतंसपल्लवेन शिरसा परमेश्वराय प्रणनामेति भावः।

भाषा—पार्वती भी मस्तक को अत्यन्त झुकाने से काले केशों में गुथे हुवे ताजे

कर्णिकारपुष्प को और कानपर रखे हुए अवतंसभूत पल्लव को गिराती हुई शङ्कर को प्रणाम करने लगी।

पार्वत्या प्रणतस्य महादेवस्याशीर्वादप्रकारमाह—

अनन्यभाजं पतिमाप्नुहीति सा तथ्यमेवाभिहिता भवेन।
न हीश्वरव्याहृतयः कदाचित्पुष्णन्ति लोके विपरीतमर्थम्॥ ६३॥

पा, पति सप्रेम 'अनन्यभोगी' शम्भुने आशिष दिया।
वह सत्य था, सच है सुजन से ठीक होता सब किया॥

अन्वयः—सा भवेन 'अनन्यभाजं पतिम् आप्नुहि' इति तथ्यम् एव अभिहिता। हि ईश्वरव्याहृतयः कदाचित् अपि लोके विपरीतम् अर्थं न पुष्णन्ति।

व्याख्या—सा = (कृतप्रणामा) पार्वती, भवेन = शिवेन, अनन्यभाजम् = अनन्यभाजं, पतिं = स्वामिनम्, आप्नुहि = प्राप्नुहि, इति = इत्थं, तथ्यम् एव = सत्यम् एव, अभिहिता = उक्ता। उत्तरत्र तथैव सम्भवादिति भावः। हि = तथाहि, ईश्वरव्याहृतयः=महापुरुषोक्तयः, कदाचित् अपि=जातुचिदपि, कालत्रयेऽपीत्यर्थः। लोके= भुवने, विपरीतं=विसंवादिनम्, अर्थम्=अभिधेयं, न पुष्णन्ति = न बोधयन्ति, अपि तु सत्यमेव बोधयन्तीत्यर्थः।

व्युत्पत्तिः—भवेन = भवतीति भवः, पचाद्यच्, 'भवतेश्च' इति काशिका। तेन भवेन। 'व्योमकेशो भवो भीमः स्थाणू रुद्र उमापतिः' इत्यमरः। अनन्यभाजम् = अन्यां न भजतीति अनन्यभाक् तम् अनन्यभाजं, भार्यान्तररहितमित्यर्थः। 'भजो ण्विः' इति ण्विप्रत्ययः, 'अत उपाधायाः' इति उपधाऽकारस्य वृद्धिः। सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पूर्वपदस्य पुंवद्भावः। तथ्यम् = 'सत्यं तथ्यमृतं सम्यक्' इत्यमरः। अभिहिता = अभ्युपसर्गपूर्वकात् 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' इति द्विकर्मकस्य धातोः दुहादित्वात् अप्रधाने कर्मणि क्तप्रत्ययः। ईश्वरव्याहृतयः = ईशते इति ईश्वराः, तेषां व्याहृतयः ईश्वरव्याहृतयः, लोके = 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः। अर्थम् = 'अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु' इत्यमरः।

अत्र पूर्वार्द्धस्थस्य विशेषाऽर्थस्य उत्तरार्द्धस्थेन सामान्येन समर्थनात् अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः।

भावार्थः—कृतप्रणामा पार्वती हरेण भार्यान्तररहितं भर्तारं प्राप्नुहीति सत्यमेवोक्ता। महात्मनां वचनं देशान्तरे कालान्तरेऽवस्थान्तरे वा जातु न व्यभिचरतीति भावः।

भाषा—शङ्कर ने प्रणाम करने के बाद पार्वती को 'अन्य स्त्री का स्वीकार नहीं करने वाले पति को प्राप्त करो' ऐसा सत्य आशीर्वाद दिया। महात्माओं का वचन किसी देश में, किसी काल में या किसी अवस्था में, कभी भी मिथ्या नहीं होता।

अथ लब्धावसरस्य कामदेवस्य प्रवृत्तिमाह—

कामस्तु बाणावसरं प्रतीक्ष्य पतङ्गवद्वह्निमुखं विविक्षुः।

उमासमक्षं हरबद्धलक्ष्यः शरासनज्यां मुहुराममर्श ॥ ६४ ॥

वाणावसर लख काम पावक में पतङ्ग समान वह ।
हर लक्ष्य कर बार छूने लग गया धनु वान वह ॥

अन्वयः– कामस्तु वाणाऽवसरं प्रतीक्ष्य पतङ्गवत् वह्निमुखं विविक्षुः, उमासमक्षं हरबद्धलक्ष्यः सन्, शरासनज्यां मुहुः आममर्श ।

व्याख्या—कामस्तु = मदनस्तु, वाणाऽवसरं = शरक्षेपसमयं, प्रतीक्ष्य = प्रतीक्षां कृत्वा, 'उमासन्निधानात् अयमेव वाणप्रयोगसमय' इति ज्ञात्वेत्यर्थः । पतङ्गवत्= शलभवत्, वह्निमुखम् = अग्निमुखं, विविक्षुः = प्रवेष्टुम् इच्छुः, उमासमक्षं = पार्वती-प्रत्यक्षं, हरबद्धलक्ष्यः=शिवबद्धलक्ष्यः सन्, शरासनज्यां=धनुर्मौर्वीम्, मुहुः=वारं वारम्, आममर्श = परामृष्टवान् ।

व्युत्पत्तिः—वाणाऽवसरं = वाणस्य अवसरः = प्रसङ्गः, वाणाऽवसरः, तं वाणावसरं 'प्रसङ्गः स्यादवसरः' इत्यमरः । पतङ्गवत् = पतङ्गेन तुल्यं पतङ्गवत्, 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः' इति वतिप्रत्ययः । 'समौ पतङ्गशलभौ' इत्यमरः । वह्निमुखं= वह्नेः मुखं वह्निमुखं, तत्, विविक्षुः = 'विश् प्रवेशने' इति धातोः सन्नन्तात् उप्रत्ययः । अतिसाहसमेव कर्तुकाम इत्यर्थः । उमासमक्षं= अक्ष्णः समीपं समक्षम्, समीपार्थे अव्ययीभावः, 'अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः' इति समासान्तोऽच्प्रत्ययः । उमायाः समक्षम् उमासमक्षं । हरबद्धलक्ष्यः = लक्षितुं योग्यं लक्ष्यं, 'लक्ष दर्शनाऽङ्कनयोः' इति धातोः, 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यत्प्रत्ययः । 'लक्षं लक्ष्यं शरव्यं च' इत्यमरः । बद्धं लक्ष्यं येन सं बद्धलक्ष्यः, हरे बद्धलक्ष्यः हरबद्धलक्ष्यः । शरासनज्यां= शराः, अस्यन्ते अनेन इति शरासनम्, शरोपपदपूर्वकात् 'असु क्षेपणे' इति धातोः 'करणाऽधिकरणयोश्च' इति करणे ल्युट्प्रत्ययः, ल्युडन्तं नपुंसकम् । 'अथाऽस्त्रियौ । धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम् । इष्वासोऽपि' इत्यमरः । शरासनस्य ज्या इति शरासनज्या, तां शरासनज्यां, 'मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः' इत्यमरः । आममर्श = आङुपसर्गपूर्वकात् 'मृश् आमर्शने' इति धातोर्लिट् ।

भावार्थः—मदनस्तु पार्वतीपरमेश्वरयोः परस्परपरिचयविशेपरूपं स्वप्रहरणावकाशं प्रतिपाल्य शलभवत् अग्निमुखं प्रवेष्टुमिच्छुः, 'अति साहसमेव कर्तुकाम इति यावत्' पार्वत्याः प्रत्यक्षं शरनिपाताधिकरणं परमेश्वरमेव सावधानमवलोकयन् सन्, स्वचापशिञ्जिनीं पुनः पुनः परामृष्टवानिति भावः ।

भाषा—कामदेव तो उमामहेश्वर के परस्पर परिचयकाल में ही वाण को छोड़ने के मौके की राह देखता हुआ, अग्निमुख में प्रवेश करने की इच्छा करनेवाले शलभ के समान अत्यन्त साहसी बनकर, पार्वती के समक्ष शङ्कर को निशाना बनाकर, अपने धनुष की डोरी को बारम्बार छूने लगा ।

परिचयस्य कारणान्तरमप्याह—

अथोपनिन्ये गिरिशाय गौरी तपस्विने ताम्ररुचा करेण ।
विशोषितां भानुमतो मयूखैर्मन्दाकिनीपुष्करबीजमालाम् ॥ ६५ ॥

पश्चात् गौरी ने अरुण कर से महेश्वर का प्रवर ।
रवि शुष्क गङ्गा कमल की मृदु बीज माला दी सुवर ॥

अन्वयः—अथ गौरी तपस्विने गिरिशाय ताम्ररुचा करेण भानुमतः मयूखैः विशोषितां मन्दाकिनीपुष्करबीजमालाम् उपनिन्ये ।

व्याख्या—अथ = अनन्तरं, प्रणामानन्तरमित्यर्थः । गौरी = पार्वती, तपस्विने = तापसाय, गिरिशाय = शिवाय, ताम्ररुचा = रक्तवर्णेन, करेण = हस्तेन, भानुमतः = अंशुमतः, सूर्यस्येत्यर्थः । मयूखैः = किरणैः, विशोषितां = शुष्कीकृतां, मन्दाकिनीपुष्करबीजमालां = स्वर्णदीपद्मबीजस्रजम्, उपनिन्ये = समर्पितवती ।

व्युत्पत्तिः—गौरी = 'षिद्गौरादिभ्यश्च' इति ङीष् । 'उमा कात्यायनी गौरी काली हैमवतीश्वरी' इत्यमरः । तपस्विने = तपः अस्याऽस्तीति तपस्वी, तस्मै तपस्विने, तपश्शब्दात् 'तपःसहस्राभ्यां विनीनी' इति विनिप्रत्ययः । गिरिशाय = गिरिः अस्याऽस्तीति गिरिशः, 'लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलच' इति शप्रत्ययः, यद्वा गिरौ शेते इति गिरिशः, तस्मै गिरिशाय । गिर्युपपदपूर्वकात् 'शीङ् स्वप्ने' इति धातोः लोकेऽपि डप्रत्ययमिच्छन्ति केचित् । वेदे तु 'गिरौ डश्छन्दसि' इति भवत्येव । 'भूतेशः खण्डपरशुर्गिरीशो गिरिशो मृडः' इत्यमरः । ताम्ररुचा = ताम्रस्य रुगिव रुक् यस्य सः ताम्ररुक्, तेन ताम्ररुचा, 'स्युः प्रभारुग्रुचिस्त्विड्भाभाश्छविद्युतिदीप्तयः' इत्यमरः । भानुमतः = प्रशस्ता भानवः सन्ति यस्य स भानुमान्, तस्य भानुमतः, 'भानू रश्मिदिवाकरौ' इत्यमरः । विशोषितां = विशेषेण शोषिता विशोषिता, तां विशोषितां । मन्दाकिनीपुष्करबीजमालाम् = मन्दाकिन्याः पुष्कराणि मन्दाकिनीपुष्कराणि, 'मन्दाकिनी वियद्गङ्गा' इति, 'बिसप्रसूनराजीवपुष्कराऽम्भोरुहाणि च' इति चाऽमरः । मन्दाकिनीपुष्कराणां बीजानि मन्दाकिनीपुष्करबीजानि, तेषां माला मन्दाकिनीपुष्करबीजमाला, तां मन्दाकिनीपुष्करबीजमालां, 'माल्यं मालास्रजौ मूर्ध्नि' इत्यमरः । पद्माक्षमालामित्यर्थः । उपनिन्ये = उपोपसर्गपूर्वकात् 'णिञ्प्रापणे' धातोर्लिटि रूपम् ।

भावार्थः—प्रणामानन्तरं पार्वती कृततपश्चरणाय हराय रक्तवर्णेन स्वहस्तेन सूर्यरश्मिकृतशोषणां गङ्गापद्मबीजनिर्मितमालिकां समर्पितवतीति भावः ।

भाषा—पार्वती ने प्रणाम के अनन्तर, तपश्चर्या पूरी करके उठे हुए शङ्कर भगवान् को अपने हाथ से घाम में सुखाये हुये गङ्गा के कमलगट्टों की माला को पहिनाया ।

परिचयस्य ततोऽप्याधिक्यमाह--

प्रतिग्रहीतुं प्रणयिप्रियत्वात् त्रिलोचनस्तामुपचक्रमे च।
सम्मोहनं नाम च पुष्पधन्वा धनुष्यमोघं समधत्त बाणम् ॥ ६६ ॥

शिव ने शिवा की बीज माला को किया स्वीकार जब।
रतिनाथ ने भी धनुष पर रक्खा विशिख सुविचार तब ॥

अन्वयः—त्रिलोचनश्च प्रणयिप्रियत्वात् तां प्रतिग्रहीतुम् उपचक्रमे। पुष्पधन्वा च सम्मोहनं नाम अमोघं बाणं धनुषि समधत्त।

व्याख्या—त्रिलोचनश्च = त्र्यम्बकश्च, महादेवश्चेत्यर्थः। प्रणयिप्रियत्वात् = अर्थिवल्लभत्वात्, तां = मालां, प्रतिग्रहीतुं = स्वीकर्तुम्, उपचक्रमे = उपक्रमं कृतवान्। पुष्पधन्वा च = कुसुमेषुश्च, कामदेवश्चेत्यर्थः। सम्मोहनं नाम = सम्मोहनमिति प्रसिद्धम्, अमोघम् = अनिष्फलं, सफलमित्यर्थः। बाणं = शरं, धनुषि = कार्मुके, समधत्त = संहितवान्।

व्युत्पत्तिः—त्रिलोचनश्च = त्रीणि लोचनानि यस्य स त्रिलोचनः 'लोचनं नयनं नेत्रम्' इत्यमरः। प्रणयिप्रियत्वात् = प्रीणातीति प्रियः, 'प्रीञ् तर्पणे' इति धातोः 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' इति कप्रत्ययः 'अभीष्टेऽभीप्सितं हृद्यं दयितं वल्लभं प्रियम्' इत्यमरः। प्रणयः अस्ति येषां ते प्रणयिनः, इनिप्रत्ययः। प्रणयिनां प्रियः प्रणयिप्रियः, तस्य भावः प्रणयिप्रियत्वं, तस्मात् प्रणयिप्रियत्वात्, प्रतिग्रहीतुं = प्रत्युपसर्गपूर्वकात् 'ग्रह उपादाने' इति धातोः तुमुन्प्रत्ययः। पुष्पधन्वा = पुष्पं धनुर्यस्य सः पुष्पधन्वा, 'वा सञ्ज्ञायाम्' इति अनङादेशः, 'सर्वनामस्थाने चाऽसम्बुद्धौ' इत्युपधादीर्घः। च = अत्र चकारद्वयेन यौगपद्यमुक्तम्। सम्मोहनं = सम्मोह्यते अनेन इति सम्मोहनं, तत्। नाम = इदमव्ययं प्रसिद्धौ प्रसिद्धम्। अमोघं = न मोघः अमोघः, तम् अमोघं, 'मोघं निरर्थकम्' इत्यमरः। अत्र समुच्चयोऽलङ्कारः। कामदेवस्य पञ्च बाणा यथा—

'द्रावणः क्षोभणश्चैव वशीकरण इत्यपि।
आकर्षणश्च कामस्य बाणः सम्मोहनोऽपरः॥' इति।

भावार्थः—शिवः भक्तवत्सलत्वात् तां पद्माक्षमालां स्वीकर्तुमारब्धवान्। कामश्च चापे सम्मोहनाख्यं सफलं स्वशरं संयोजयामासेति भावः।

भाषा—शङ्कर भगवान् ने भक्तवत्सल होने के कारण पार्वती की दी हुई उस पद्माक्षमाला को स्वीकार किया। इधर कामदेव ने भी संमोहन नामक सफल बाण को अपने धनुष पर चढ़ाया।

तादृशबाणसन्धानस्य फलमाह—

हरस्तु किञ्चित्परिलुप्तधैर्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवाऽम्बुराशिः।
उमामुखे बिम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि ॥ ६७ ॥

शशि के उदय से सिन्धु सम हर धैर्य कुछ डर से लगे।
सानन्द बिम्बाधर वदन पर फेरने लोचन लगे ॥

अन्वयः—हरस्तु चन्द्रोदयारम्भे अम्बुराशिः इव किञ्चित् परिलुप्तधैर्यः सन् बिम्बफलाऽधरोष्ठे उमामुखे विलोचनानि व्यापारयामास ।

व्याख्या—हरस्तु = शिवोऽपि, चन्द्रोदयाऽऽरम्भे=हिमांऽशूदयोपक्रमे, अम्बुराशिः इव = जलराशिः इव, समुद्र इवेत्यर्थः । किञ्चित् = ईषत्, परिलुप्तधैर्यः = अपगतधीरत्वः सन्, न तु साधारणजनवत् अत्यन्तलुप्तधैर्य इत्यर्थः । बिम्बफलाऽधरोष्ठे = बिम्बफलतुल्याधरोष्ठे, उमामुखे=पार्वतीवदने, विलोचनानि=नेत्राणि, व्यापारयामास=प्रवर्तयामास । त्रिभिरपि लोचनैः साभिलापमपश्यदित्यर्थः । एतेन हरस्य पार्वतीविषयकरतिभावोदय उक्तः ।

व्युत्पत्तिः—चन्द्रोदयारम्भे=चन्द्रस्य उदयः चन्द्रोदयः, तस्य आरम्भः चन्द्रोदयारम्भः, तस्मिन् चन्द्रोदयारम्भे । अम्बुराशिः=अम्बूनां राशिः अम्बुराशिः, परिलुप्तधैर्यः=धीरस्य भावः कर्म वा धैर्यं 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च' इति ष्यञ्प्रत्ययः । परिलुप्तं धैर्यं यस्य स परिलुप्तधैर्यः । बिम्बफलाऽधरोष्ठे = बिम्बं च तत् फलं बिम्बफलम् । अधरश्चाऽसौ ओष्ठः अधरोष्ठः, 'ओत्वोष्ठयोः समासे वा' इति पररूपत्वम् । बिम्बफलम् इव अधरोष्ठः यस्य तत् बिम्बफलाऽधरोष्ठं, तस्मिन् बिम्बफलाधरोष्ठे । उमामुखे = उमायाः मुखम् उमामुख, तस्मिन् उमामुखे । 'वक्त्रास्ये वदनं तुण्डमाननं लपनं मुखम्' इत्यमरः । विलोचनानि=विशिष्टानि लोचनानि विलोचनानि तानि । अत्रोपमालङ्कारः ।

भावार्थः—इन्दूदये समुद्र इव नात्यन्तगलितधैर्यः शिवोऽपि बिम्बफलरक्ताधरोष्ठे पार्वत्या वदने त्रीण्यपि नयनानि प्रवर्तयामासेति भावः ।

भाषा—शंकर भी चन्द्रोदय के होने से समुद्र की तरह थोड़े से अधीर होकर बिम्बफल के समान ओष्ठवाली पार्वती के मुख को तीनों आँखों से देखने लगे।

हरदृष्टिपाते पार्वत्या अवस्थां वर्णयति—

विवृण्वती शैलसुताऽपि भावमङ्गैः स्फुरद्बालकदम्बकल्पैः ।
साचीकृता चारुतरेण तस्थौ मुखेन पर्यस्तविलोचनेन ॥ ६८ ॥

गिरिजा कदम्ब समान तन से भाव दिखलाने लगी।
बैठी त्रपा से नत वदन कर हाव जतलाने लगी ॥

अन्वयः—शैलसुता अपि स्फुरद्बालकदम्बकल्पैः अङ्गैः भावं विवृण्वती चारुतरेण पर्यस्तविलोचनेन मुखेन साचीकृता तस्थौ ।

व्याख्या—शैलसुता अपि = अद्रितनया अपि, पार्वत्यपीत्यर्थः । स्फुरद्बालकदम्बकल्पैः = विकसत्कोमलनीपसदृशैः, पुलकितैरित्यर्थः । अङ्गैः = अवयवैः, भावं=रत्याख्यं, विवृण्वती=प्रकाशयन्ती, चारुतरेण = अतिसुन्दरेण, पर्यस्तविलोचनेन = विभ्रान्तने-

न्त्रेण, लज्जया इति योजनीयोऽर्थः । मुखेन = वक्त्रेण, साचीकृता=तिर्यक्कृता, तस्थौ= स्थितवती । लज्जया मुखं तिर्यक्कृत्य स्थितवतीत्यर्थः ।

व्युत्पत्तिः—शैलसुता = शैलस्य सुता शैलसुता । स्फुरद्बालकदम्बकल्पैः = बालाश्च ते कदम्बाः बालकदम्बाः, 'नीपप्रियककदम्बास्तु हलिप्रियः' इत्यमरः । स्फुरन्तश्च ते बालकदम्बाः, स्फुरद्बालकदम्बाः, ईषत् असमाप्ताः स्फुरद्बालकदम्बाः स्फुरद्बालकदम्बकल्पानि, तैः स्फुरद्बालकदम्बकल्पैः । 'ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः' इति कल्पप्प्रत्ययः । यद्यप्यत्र प्रकृतिलिङ्गत्वमपेक्षितं, परन्तु 'क्वचित्स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते' इति वचनात् 'गुणकल्पा द्राक्षा'इत्यादिवत्, अत्राऽपि प्रकृतिलिङ्गाऽतिक्रमो बोधनीयः । अङ्गैः='अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽपघनः' इत्यमरः । चारुतरेण=अतिशयेन चारु चारुतरं, तेन चारुतरेण । 'सुन्दरं रुचिरं चारु सुषमं साधु शोभनम्' इत्यमरः । पर्यस्तविलोचनेन=विशिष्टे लोचने विलोचने, 'कुगतिप्रादय' इति गतिसमासः । पर्यस्ते विलोचने यस्मिन् तत् पर्यस्तविलोचनं, तेन पर्यस्तविलोचनेन, साचीकृता=असाचि साचि यथा सम्पद्यते तथा कृता साचीकृता, च्विप्रत्ययः । 'तिर्यगर्थे साचि तिरः' इत्यमरः । न केवलं शिवस्यैव, पार्वत्या अपि हाव उदित इत्यर्थः ।

हावलक्षणं च यथोक्तं साहित्यदर्पणे—

'भ्रूनेत्रादिविकारैस्तु सम्भोगेच्छाप्रकाशकः ।
भाव एवाऽल्पसंलक्ष्यविकारो हाव उच्यते ॥' इति ।

भावार्थः—पार्वत्यपि विकसत्कोमलनीपसदृशैः, रोमाञ्चितैरिति यावत्, शरीरावयवैः रत्याख्यं भावं प्रकाशयन्ती सती हरदृष्टिपातसञ्जातलज्जया विवर्तितनयनमत्यन्तसुन्दरमाननमीषत्तिर्यक्कृत्य स्थिताऽभूदिति भावः ।

भाषा—पार्वती भी कदम्बपुष्प के समान रोमाञ्चित अङ्गों से रत्याख्य भाव को प्रकाशित करती हुई, शंकर से चार आँख होने पर लज्जा से सकुचाती हुई, अपने सुन्दर मुख को थोड़ा फेरकर, खड़ी रह गई ।

अथ नैसर्गिकभावान्तरोदयेन सत्त्वनिधौ हरे रतेः प्रशमं दर्शयति—

अथेन्द्रियक्षोभमयुग्मनेत्रः पुनर्वशित्वाद्बलवन्निगृह्य ।
हेतुं स्वचेतोविकृतेर्दिदृक्षुर्दिशामुपान्तेषु ससर्ज दृष्टिम् ॥ ६९ ॥

इन्द्रिय विकारों को वशीने रोक जब बल से लिया ।
तब हेतु लखने के लिये प्रत्येक दिशि में दृग दिया ॥

अन्वयः—अथ अयुग्मनेत्रः वशित्वात् इन्द्रियक्षोभं पुनः बलवत् निगृह्य स्वचेतोविकृतेः हेतुं दिदृक्षुः सन् दिशाम् उपान्तेषु दृष्टिं ससर्ज ।

व्याख्या—अथ = अनन्तरम्, अयुग्मनेत्रः = अयुग्मनयनः, त्रिनेत्र इत्यर्थः । हर इति यावत्, वशित्वात्=जितेन्द्रियत्वात्, इन्द्रियक्षोभं=करणविकारं, पूर्वोक्तमित्यर्थः ।

पुनः = भूयः, बलवत् = दृढं, निगृह्य = निवार्य, स्वचेतोविकृतेः = आत्मचित्तविकारस्य, हेतुं = कारणं, दिदृक्षुः = द्रष्टुमिच्छुः, सन्, दिशां = ककुभाम्, उपान्तेषु = प्रान्तभागेषु, दृष्टिं = नेत्रं, ससर्ज = सृष्टवान्, प्रसारयामासेत्यर्थः।

व्युत्पत्तिः—अयुग्मनेत्रः = न युग्मानि, अयुग्मानि 'युग्मं तु युगलं युगम्' इत्यमरः। अयुग्मानि नेत्राणि यस्य सः अयुग्मनेत्रः। वशित्वात् = वशः अस्याऽस्तीति वशी, इनिप्रत्ययः। वशिनः भावः वशित्वं, तस्मात् वशित्वात्। इन्द्रियक्षोभम्=इन्द्रियाणां क्षोभः इन्द्रियक्षोभः, तम् इन्द्रियक्षोभं, बलवत्=अव्ययमेतत्। 'बलवत् सुष्ठु किमुत स्वत्यतीव च निर्भरे' इत्यमरः। स्वचेतोविकृतेः=स्वस्य चेतः स्वचेतः, 'चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः' इत्यमरः। स्वचेतसः विकृतिः स्वचेतोविकृतिः, तस्याः स्वचेतोविकृतेः, हेतु = 'हेतुर्ना कारणं बीजम्' इत्यमरः। दिदृक्षुः = सन्नन्तात् 'दृशिर् प्रेक्षणे' इति धातोः 'सनाशंसभिक्ष उः' इति उप्रत्ययः। दिशां = 'दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः' इत्यमरः। ससर्ज = 'सृज् विसर्गे' इति धातोर्लिट्।

भावार्थः—तादृशावस्थाप्राप्त्यनन्तरं त्रिलोचनः जितेन्द्रियत्वात् पूर्वोक्तमिन्द्रियविकारं पुनरपि दृढं निवार्य, स्वमनोविकारस्य कारणं द्रष्टुमिच्छुः, दिङ्मुखेषु स्वनेत्रं प्रसारयामासेति भावः।

भाषा—ऐसी अवस्था प्राप्त होने पर शङ्कर भगवान् जितेन्द्रिय होने से स्वकीय इन्द्रियों के विकार को अच्छी तरह से दमनकर, अपने मन के विकृत होने के कारण को देखने की इच्छा से चारो तरफ देखने लगे।

दृष्टिविसर्गस्य फलमाह—

स दक्षिणाऽपाङ्गनिविष्टमुष्टिं नतांऽसमाकुञ्चितसव्यपादम्।
ददर्श चक्रीकृतचारुचापं प्रहर्तुमभ्युद्यतमात्मयोनिम् ॥७०॥

पद वाम मोड नतांस मनसिज ने किया धनु चक्र सा।
देखा वशी ने मारने को बाण सम्मोहन लसा॥

अन्वयः—सः दक्षिणापाङ्गनिविष्टमुष्टिं नतांऽसम् आकुञ्चितसव्यपादं चक्रीकृतचारुचापं प्रहर्तुम् अभ्युद्यतम् आत्मयोनिं ददर्श।

व्याख्या—सः = भगवान् हरः, दक्षिणाऽपाङ्गनिविष्टमुष्टिं = वमेतरनेत्राऽन्तस्थितमुष्टिं, नतांऽसं = नम्रस्कन्धम्, आकुञ्चितसव्यपादम्=आकुञ्चितवामचरणम्, आलीढाख्यस्थानके स्थितमित्यर्थः। चक्रीकृतचारुचापं = मण्डलीकृतसुन्दरकोदण्डं, प्रहर्तुम् = प्रहारं कर्तुम्, अभ्युद्यतम्=कृतोद्यमम्, आत्मयोनिं=मनोभवं, कामदेवमित्यर्थः। ददर्श = अपश्यत्।

व्युत्पत्तिः—दक्षिणाऽपाङ्गनिविष्टमुष्टिं=दक्षिणाश्चाऽसौ अपाङ्गः दक्षिणाऽपाङ्गः, 'अ-

पाङ्गौ नेत्रयोरन्तौ' इत्यमरः । निविष्टा=स्थिता, मुष्टिर्यस्य स निविष्टमुष्टिः, दक्षिणाऽपाङ्गे निविष्टमुष्टिः दक्षिणाऽपाङ्गनिविष्टमुष्टिः, तं दक्षिणापाङ्गनिविष्टमुष्टिं, नतांऽसं= नतौ अंसौ यस्य स नतांऽसः, त नतांम, 'स्कन्धौ भुजशिरोंऽसोऽस्त्री' इत्यमरः । आकुञ्चितसव्यपादम् = सव्यश्चाऽसौ पादः सव्यपादः, 'वामं शरीरं सव्यं स्यात्' इत्यमरः । आकुञ्चितः सव्यपादः यस्य स आकुञ्चितसव्यपादः, तम् आकुञ्चितसव्यपादम् । आलीढलक्षणमाह यादवः—

'स्थानानि धन्विनां पञ्च तत्र वैशाखमस्त्रियाम् ।
वितस्त्यन्तरगौ पादौ मण्डल तोरणाकृति ॥
समानौ स्यात् समपदमालीढं पदमग्रतः ।
दक्षिणं वाममाकुञ्च्य प्रत्यालीढ विपर्ययः ॥' इति ।

चक्रीकृतचारुचापम्=अचक्रं चक्रं यथा सम्पद्यते तथा कृत चक्रीकृतं, च्विप्रत्ययः । चक्रीकृतं = मण्डलीकृतं, चारु = सुन्दरं, चापं = धनुः, येन स चक्रीकृतचारुचापः, तं चक्रीकृतचारुचाप, प्रहर्तुम् = प्रोपसर्गपूर्वकात् 'हृञ् हरणे' इति धातोः तुमुन्प्रत्ययः । आत्मयोनिम्—आत्मा = मनः, योनिः = उत्पत्तिहेतुः, यस्य स आत्मयोनिः, तम् आत्मयोनिम् ।

भावार्थः—स शिवः दक्षिणनेत्रकोणस्थितमुष्टिं नम्रस्कन्धं वक्रीकृतवामपादजानुं मण्डलीकृतसुन्दरकोदण्डं स्वस्मिन् वाणप्रयोगं कर्तुमुद्यक्तं कामदेवमवलोकयामासेति भावः ।

भाषा—तब शङ्कर ने दाहिने आँख के कोने तक मुट्ठी को खींचे हुए, कन्धे को लटकाकर, बायें पैर के घुटने को टेढ़ा किये हुवे, धनुष को पूरा खींचकर, अपने ऊपर वाण छोड़ने को तत्पर, ऐसे कामदेव को देखा ।

हरस्य तत्तादृशमदनदर्शनजं क्रोधं तत्फलं चाह—

तपःपरामर्षविवृद्धमन्योर्भ्रूभङ्गदुष्प्रेक्ष्यमुखस्य तस्य ।
स्फुरन्नुदर्चिः सहसा तृतीयादक्ष्णः कृशानुः किल निष्पपात ॥७१॥

झट तीसरा दृग खुल गया अत्यन्त हर के क्रोध से ।
उससे भभकती वह्नि की ज्वाला चली अनिरोध से ॥

अन्वयः—तपःपरामर्शविवृद्धमन्योः भ्रूभङ्गदुष्प्रेक्ष्यमुखस्य तस्य तृतीयात् अक्ष्णः स्फुरन् उदर्चिः कृशानुः सहसा निष्पपात किल ।

व्याख्या—तपःपरामर्शविवृद्धमन्योः तपआस्कन्दनप्रवृद्धकोपस्य, भ्रूभङ्गदुष्प्रेक्ष्यमुखस्य = भ्रूकौटिल्यदुर्दर्शाननस्य, तस्य = हरस्य, तृतीयात् = त्रयाणां पूरकात्, अक्ष्णः = नेत्रात्, स्फुरन् = प्रकाशमानः, उदर्चिः = उद्भूतज्वालः, कृशानुः = अग्निः, सहसा = अकस्मात्, अतर्कितमेवेत्यर्थः । निष्पपात किल=निश्चक्राम खलु ।

व्युत्पत्तिः—तपःपरामर्शविवृद्धमन्योः = तपसः परामर्शः तपःपरामर्शः । विशेषेण वृद्धः विवृद्धः, 'सुप्सुपा' इति समासः । विवृद्धः मन्युः यस्य स विवृद्धमन्युः, 'मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि' इत्यमरः । तपःपरामर्शेन विवृद्धमन्युः तपःपरामर्शविवृद्धमन्युः, तस्य तपःपरामर्शविवृद्धमन्योः । भ्रूभङ्गदुष्प्रेक्ष्यमुखस्य = भ्रुवोः भङ्गो भ्रूभङ्गः । दुःखेन प्रेक्षितु शक्यं दुष्प्रेक्ष्यम् । भ्रूभङ्गेन दुष्प्रेक्ष्यं भ्रूभङ्गदुष्प्रेक्ष्यं, तत् मुखं यस्य स भ्रूभङ्गदुष्प्रेक्ष्यमुखः, तस्य भ्रूभङ्गदुष्प्रेक्ष्यमुखस्य । तृतीयात् = त्रयाणां पूरणः तृतीयः, तस्मात् तृतीयात्, त्रिशब्दात् 'त्रेः सम्प्रसारणं च' इति तीयप्रत्ययः सम्प्रसारणं च । अक्ष्णः = 'अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः' इत्यनङ् 'ङिच्च' इत्यन्तादेशश्च, ततः 'अल्लोपोऽनः' इत्यकारलोपः । 'ईक्षणं चक्षुरक्षिणी' इत्यमरः । स्फुरन् = स्फुरतीति स्फुरन्, शतृप्रत्ययः । उदर्चिः = उद्भूता अर्चिः यस्य स उदर्चिः, 'ज्वालाभासोर्नपुंस्यर्चिः' इत्यमरः । कृशानुः='आश्रयाशो बृहद्भानुः कृशानुः पावकोऽनलः' इत्यमरः । यः किल कल्पान्ते सकलमपि लोकं भस्मसात् करिष्यति, सोऽग्निरित्यर्थः । सहसा= 'अतर्कितं तु सहसा' इत्यमरः । अत्र रौद्रो रसः । तद्रसव्यभिचारिणः क्रौर्यस्य भ्रूभङ्गस्याद्यनुभावप्रदर्शनात् ।

भावार्थः—तपसो धर्षणेन प्रवृद्धक्रोधस्य भ्रूविकृत्या दुर्दर्शाननस्य त्रिलोचनस्य ललाटस्थतृतीयनेत्रात् प्रकाशमानः उद्गतज्वालो वह्निः झटिति निर्जगामेति भावः ।

भाषा—तप के ऊपर अघात करने से अत्यन्त क्रोध में आकर भ्रुकुटी को टेढ़ी किये हुए शङ्कर के ललाटस्थ तृतीय नेत्र से चमकती हुई जाज्वल्यमान आग की एक लपट झट से बाहर निकल पड़ी ।

कृशानुनिष्पतनस्य फलमाह—

क्रोध प्रभो संहर संहरेति यावद् गिरः खे मरुतां चरन्ति ।
तावत् स वह्निर्भवनेत्रजन्मा भस्माऽवशेषं मदनं चकार ॥७२॥

हे हे प्रभो ! मत क्रोधकर जबतक अमर बोले वचन ।
तबतक नयन की आग से भस्मावशेष हुआ मदन ॥

अन्वयः—प्रभो ! क्रोधं 'संहर संहर', इति मरुतां गिरः खे यावत् चरन्ति, तावत् भवनेत्रजन्मा स वह्निः मदनं भस्माऽवशेषं चकार ।

व्याख्या—प्रभो = हे स्वामिन् ! क्रोधं = कोपं, संहर संहर = निवर्तय निवर्तय । इति = एवं, मरुतां = देवानां, गिरः = वाचः, खे = व्योम्नि, यावत् = यत्कालं, चरन्ति = प्रवर्तन्ते; तावत् = तत्कालम् एव, भवनेत्रजन्मा = हरनयनोद्भवः, सः, वह्निः= अग्निः, मदनं=कामदेवं, भस्माऽवशेषं=भसितपरिशेषं, चकार=कृतवान्, ददाहेत्यर्थः ।

व्युत्पत्तिः—क्रोधं = 'कोपक्रोधाऽमर्षरोषप्रतिघारुट्क्रुधौ स्त्रियौ' इत्यमरः । संहर संहर = 'संभ्रमेण प्रवृत्तौ यथेष्टमनेकधा प्रयोगो न्यायसिद्धः' इति द्वित्वम् । मरुतां= 'मरुतौ पवनाऽमरौ' इत्यमरः । गिरः='ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वाग्वाणी सरस्वती'

इत्यमरः । खे = 'नभोऽन्तरिक्षं गगनमनन्तं सुरवर्त्म खम्' इत्यमरः । भवनेत्रजन्मा = भवस्य नेत्रं भवनेत्रं, तस्मात् जन्म यस्य स भवनेत्रजन्मा, 'अवर्ज्यो बहुव्रीहिर्व्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपदः' इति वामनः । 'जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः' इत्यमरः । वह्निः = 'अग्निर्वैश्वानरो वह्निर्वीतिहोत्रो धनञ्जयः' इत्यमरः । भस्माऽवशेषं=भस्म एव अवशेषः यस्य स भस्माऽवशेषः, तं भस्माऽवशेषं, 'भूतिर्भसितभस्मनि' इति कोषः।

भावार्थः—हे त्रैलोक्याधिपते हर ! त्वं कोपं निवर्तय निवर्तयेत्येवं निजमनीषितलाभदर्शनार्थं हरसमीपे वर्तमानानां देवानां वाचो व्योम्नि यावत् प्रवर्तन्ते, तावदेव शिवनेत्रोत्पन्नोऽग्निः कामं भस्मावशिष्टं कृतवानिति भावः ।

भाषा—हे त्रैलोक्य के मालिक शङ्कर भगवान् ! अपने क्रोध को रोकिये रोकिये इस तरह प्रार्थना करनेवाले अपने स्वार्थसिद्धि को देखने के लिये शङ्कर के समीप आये हुए देवताओं की आवाज जबतक आकाश में होती है, तबतक तो शङ्कर के तृतीय नेत्र से निकली हुई आग ने कामदेव को भस्म कर दिया ।

अथ शङ्करगतस्य तथाविधस्य रौद्ररसस्य 'रौद्रात्तु करुणो रस' इति न्यायेन कार्यभूतं चतुर्थसर्गे वर्णयिष्यमाणं करुणरसमुपक्षिपति—

तीव्राऽभिषङ्गप्रभवेण वृत्तिं मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणाम् ।
अज्ञातभर्तृव्यसना मुहूर्तं कृतोपकारेव रतिर्बभूव ॥७३॥

पति की दशा यह देखकर मूर्च्छित हुई मनसिजप्रिया ।
कुछ देरतक रह मोह ने उपकार उसका कर दिया ॥

अन्वयः—तीव्राऽभिषङ्गप्रभवेण इन्द्रियाणां वृत्तिं संस्तम्भयता मोहेन रतिः मुहूर्त्तम् अज्ञातभर्तृव्यसना सती कृतोपकारा इव बभूव ॥

व्याख्या—तीव्राऽभिषङ्गप्रभवेण = अतिदुःसहाऽभिभवसम्भवेन, इन्द्रियाणां = करणानां, चक्षुरादिनामित्यर्थः । वृत्तिं = व्यापारं, संस्तम्भयता=प्रतिबध्नता, मोहेन मूर्च्छया, कर्त्रा, रतिः = कामपत्नी, मुहूर्तं = कियत्कालपर्यन्तम् , अज्ञातभर्तृव्यसना= अविदितपतिनाशा, सती, कृतोपकारा इव=विहितोपकृतिः इव, बभूव=अभवत् । सहसा दुःखोपनिपातान्मुमूर्च्छेत्यर्थः । मोहेन दुःखसंवेदनाऽभावात् तस्य उपकारत्वोक्तिः ।

व्युत्पत्तिः—तीव्राऽभिषङ्गप्रभवेण = तीव्रश्चासौ अभिषङ्गः तीव्राऽभिषङ्गः, 'अभिषङ्गस्त्वभिभवे सङ्ग आक्रोशनेऽपि च' इति वैजयन्ती । तीव्राभिषङ्गात् प्रभवतीति तीव्राऽभिषङ्गप्रभवः, तेन तीव्राभिषङ्गप्रभवेण । इन्द्रियाणां = 'हृषीकं विषयीन्द्रियम्' इत्यमरः । मुहूर्त्तं = 'कालाऽध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया । अज्ञातभर्तृव्यसना= न ज्ञातम् अज्ञातम् , भर्तुः व्यसनं भर्तृव्यसनम् । 'धवः प्रियः पतिर्भर्त्ता' इति 'व्यसनं विपदि भ्रंशे दोषे कामजकोपजे' इति चाऽमरः, अज्ञातं भर्तृव्यसनं यया सा अज्ञातभर्तृव्यसना । कृतोपकारा = कृतः उपकारः यस्याः सा कृतोपकारा । अत्र कृतोपकारत्वोत्प्रेक्षायामज्ञातभर्तृव्यसनेति हेतोरुपादानात् हेतूत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भावार्थः—अतिदुःसहाभिभवसम्भवेन चक्षुरादीनां स्वस्वविषयव्यापारं प्रतिबध्नन्ता मूर्च्छारूपप्रलयाख्येन सात्त्विकभावेन मदनभार्या क्षणमनवगतकान्तविपत्तिः सती कृतोपकारा इवासीदिति भावः।

भाषा—अत्यन्त दुःसह अभिभव से होनेवाली, चक्षु आदि इन्द्रियों के स्व स्व-विषयक व्यापार को नष्ट करनेवाली, मूर्च्छा से बेहोश होकर काम की स्त्री रति कुछ देर तक कामदेव की मरणरूपी आपत्ति को न जानकर उपकृत की गयी।

अथ मदने दग्धे सति प्रशान्तरोषस्य हरस्य पुनरपि शान्तरसे विश्रान्तिमाह—

तमाशु विघ्नं तपसस्तपस्वी वनस्पतिं वज्र इवाऽवभज्य।
स्त्रीसन्निकर्षं परिहर्तुमिच्छन्नन्तर्दधे भूतपतिः सभूतः॥ ७४॥

प्रत्यूह को तप के अशनि सम वृक्ष को दलकर तुरत।
ले भूतगण शिव त्याग प्रमदा सन्निकर्ष छिपे तुरत॥

अन्वयः—तपस्वी भूतपतिः तपसः विघ्नं तम् आशु वज्रः वनस्पतिम् इव अवभज्य, स्त्रीसन्निकर्षं परिहर्तुम् इच्छन् सन् सभूतः अन्तर्दधे।

व्याख्या—तपस्वी=तपोनिष्ठः, भूतपतिः=प्रमथाऽधिपः, शिव इत्यर्थः। तपसः=नियमस्य, विघ्नं=प्रत्यूहभूतं, तं=कामदेवम्, आशु=शीघ्रं, वज्रः=अशनिः, वनस्पतिम् इव=वृक्षम् इव, अवभज्य=भङ्क्त्वा, स्त्रीसन्निकर्षं=योषित्सन्निधानं, परिहर्तुम्=अपहर्तुम्, इच्छन्=वाञ्छन् सन्, तस्यैवानर्थकारणत्वादित्यर्थः। सभूतः=सगणः, अन्तर्दधे=अन्तर्हितोऽभूत्।

व्युत्पत्तिः—तपस्वी=तपः अस्याऽस्तीति तपस्वी 'तपःसहस्राभ्यां विनीनी' इति विनिप्रत्ययः, 'सौ च' इति दीर्घः। भूतपतिः=भूतानां पतिः भूतपतिः। विघ्नं='विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूहः' इत्यमरः। वज्रः='ह्रादिनी वज्रमस्त्री स्यात्कुलिशं भिदुरं पविः' इत्यमरः। स्त्रीसन्निकर्षं=स्त्रियाः सन्निकर्षः स्त्रीसन्निकर्षः, तं स्त्रीसन्निकर्षम्। सभूतः=भूतैः सह सभूतः, 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिः, 'वोपसर्जनस्य' इति सहस्य सभावः। अत्र भूतशब्दः सर्वपरिच्छदानामुपलक्षणम्। तेषामपि स्वेच्छामात्रपरिकल्पितत्वादिच्छाभावे तिरोधानम्।

भावार्थः—तपोनिष्ठो भूतेशः शिवः शरीरमवलम्ब्यावस्थितं तपसोऽन्तरायं तं काममशनिर्वृक्षमिव सद्यो विनाश्य नारीसन्निधानं त्यक्तुमभिलषन् भूतगणसहितः तिरोदध इति भावः।

भाषा—तपस्वी शंकर भगवान् सशरीर तप के विघ्नस्वरूप उस कामदेव को भस्मकर स्त्रीसान्निध्य के त्याग की इच्छा से, जैसे बिजली पेड़ को नष्टकर गुप्त हो जाती है, उसी तरह भूतगणों के साथ गुप्त हो गये।

अथ पार्वत्याः शुश्रूषावृत्तान्तमप्युपसंहरति—

शैलात्मजाऽपि पितुरुच्छिरसोऽभिलाषं

व्यर्थं समर्थ्य ललितं वपुरात्मनश्च ।
सख्योः समक्षमिति चाऽधिकजातलज्जा
शून्या जगाम भवनाऽभिमुखी कथञ्चित् ॥ ७५ ॥

गिरिराज कन्या भी दुःखी हो निज जनक के घर गई ।
सौन्दर्य निष्फल जान सखि सम्मुख त्रपा से भर गई ॥

अन्वयः—शैलात्मजा अपि उच्छिरसः पितुः अभिलाषम्, ललितम् आत्मनः वपुश्च व्यर्थं समर्थ्य सख्योः समक्षम् इति च अधिकजातलज्जा शून्या सती कथञ्चित् भवनाऽभिमुखी जगाम ।

व्याख्या—शैलात्मजा अपि=अद्रितनया अपि, पार्वत्यपीत्यर्थः । उच्छिरसः=उन्नतशीर्षस्य, पितुः=जनकस्य, हिमालयस्येत्यर्थः । अभिलाषं=मनोरथं, 'हरः वरोऽस्तु' इत्याकारकमित्यर्थः। ललितं=सुन्दरम्, आत्मनः=स्वस्य, वपुश्च=शरीरं च, व्यर्थं=निष्फलं, समर्थ्य=विचार्य, सख्योः=आल्योः, समक्षं=पुरः, इति च=अनेन च हेतुना, अधिकजातलज्जा=अधिकोत्पन्नव्रीडा, समानजनसमक्षमपमानस्यातिदुःसहत्वादित्यर्थः । शून्या=निरुत्साहा सती, कथञ्चित्=कष्टेन, भवनाऽभिमुखी=गृहाऽभिमुखी, जगाम=अगमत्, भवनमभिमुखीकृत्य प्रतस्थे इत्यर्थः ।

व्युत्पत्तिः—शैलात्मजा=आत्मनः जाता आत्मजा, शैलस्य आत्मजा शैलात्मजा । 'अद्रिगोत्रगिरिग्रावाऽचलशैलशिलोच्चयाः' इत्यमरः । उच्छिरसः=उन्नतं शिरः यस्य सः उच्छिराः, तस्य उच्छिरसः । पितुः='तातस्तु जनकः पिता' इत्यमरः । अभिलाषम्='कामोऽभिलाषस्तर्षश्च' इत्यमरः । वपुः='गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्ष्म विग्रहः' इत्यमरः । व्यर्थं=विगतः अर्थः यस्मात् तत् व्यर्थं, तत् । सख्योः='आलिः सखी वयस्या च' इत्यमरः । समक्षम्=अक्ष्णोः समीपं समक्षं, 'प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः' इति समासान्तष्टच् । प्रत्यक्षमित्यर्थः । अधिकजातलज्जा=अधिकं यथा तथा जाता अधिकजाता, सा लज्जा यस्याः सा अधिकजातलज्जा । 'मन्दाक्षं ह्रीस्त्रपा व्रीडा लज्जा' इत्यमरः । भवनाऽभिमुखी=भवनस्य अभिमुखी भवनाभिमुखी, निशान्तपस्त्यसदनं भवनागारमन्दिरम्' इत्यमरः । अत्र पार्वत्याः शोकः पूर्वानुरागहेतुकः, चिन्तालज्जे च शोकस्य व्यभिचारिण्यौ । इदं वृत्तं वसन्ततिलकाऽभिधानं ज्ञेयं तल्लक्षणं यथा—'उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः' इति ।

भावार्थः—पार्वत्यपि मानिनः पितुः हिमालयस्य 'हरो वरोऽस्त्विति' मनोरथं, स्वस्य सुन्दरं शरीरञ्च निष्फलं विचार्य विजयामालिन्योर्वयस्ययोः प्रत्यक्षमिति च हेतुनाऽधिकलज्जिता, अत एव शून्यहृदया सती, कृच्छ्रेण भवनमभिमुखीकृत्य प्रतस्थ इति भावः ।

भाषा—पार्वती ने भी मानी पिता हिमालय के 'कन्या का पति शंकर हो' इस

प्रकार के मनोरथ को और स्वकीय सुन्दर शरीर को भी निष्फल जानकर, विजया तथा मालिनी नामक सखियों के सामने अपना तिरस्कार होने से अधिक लज्जित होकर उदास हो बड़े कष्ट से घर की तरफ प्रयाण किया।

अथ कन्यायास्तादृशीं दशामवलोकयतो हिमालयस्य तत्कालोचितां प्रवृत्तिं दर्शयति—

सपदि मुकुलिताक्षीं रुद्रसंरम्भभीत्या
दुहितरमनुकम्प्यामद्रिरादाय दोर्भ्याम् ।
सुरगज इव बिभ्रत्पद्मिनीं दन्तलग्नां
प्रतिपथगतिरासीद् वेगदीर्घीकृताऽङ्गः ॥ ७६ ॥

संरम्भ से शिव के डरी निज बालिका को प्यार से ।
रद पद्मिनी मय देव गज सम, ले गया सत्कार से ॥

अन्वयः—सपदि अद्रिः रुद्रसंरम्भभीत्या मुकुलिताक्षीम् अनुकम्प्यां दुहितरं दोर्भ्याम् आदाय दन्तलग्नां पद्मिनीं बिभ्रत् सुरगज इव वेगदीर्घीकृताऽङ्गः सन् प्रतिपथगतिः आसीत् ।

व्याख्या—सपदि = द्राक्, अद्रिः = पर्वतः, हिमालय इत्यर्थः । रुद्रसंरम्भभीत्या = हरकोपभयेन, मुकुलिताक्षीं = निर्मीलितनेत्राम्, अत एव अनुकम्प्याम् = अनुकम्पनीयां, दयाऽर्हामित्यर्थः । दुहितरं = पुत्रीं, पार्वतीमित्यर्थः । दोर्भ्यां = भुजाभ्याम्, आदाय = गृहीत्वा, दन्तलग्नां = दशनलग्नां, पद्मिनीं = नलिनीं, बिभ्रत् = दधानः, सुरगज इव = देवहस्ती इव, ऐरावत इवेत्यर्थः । वेगदीर्घीकृताऽङ्गः = रयायतीकृतशरीरः सन्, प्रतिपथगतिः = मार्गाऽनुसारिगमनः, आसीत् = अभवत्, पन्थानमनुसृत्य जगामेत्यर्थः ।

व्युत्पत्तिः—सपदि = 'द्राङ् मङ्क्षु सपदि द्रुते' इत्यमरः । रुद्रसंरम्भभीत्या = रुद्रस्य संरम्भः रुद्रसंरम्भः, 'संरम्भः सम्भ्रमे कोपे' इति विश्वः । रुद्रसंरम्भात् भीतिः रुद्रसंरम्भभीतिः, तया रुद्रसंरम्भभीत्या । मुकुलिताक्षीं = मुकुलः सञ्जातः अनयोस्ते मुकुलिते, 'तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्' इतीतच्प्रत्ययः । 'कुड्मलो मुकुलोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । मुकुलिते अक्षिणी यस्याः सा मुकुलिताक्षी, तां मुकुलिताक्षीं । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्' इति समासान्तः षच् 'षिद्गौरादिभ्यश्च' इति ङीष् । अनुकम्प्याम् = अनुकम्पितुम् अर्हा अनुकम्प्या, ताम् अनुकम्प्याम् । 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यत्प्रत्ययः । दोर्भ्यां='भुजबाहू प्रवेष्टो दोः' इत्यमरः । दन्तलग्नां=दन्तयोर्लग्ना दन्तलग्ना, तां दन्तलग्नाम्, 'रदना दशना दन्ता रदाः' इत्यमरः । पद्मिनीं = पद्मानि सन्ति यस्यां सा पद्मिनी, तां पद्मिनीम्, 'अत इनिठनौ' इति इनिप्रत्ययः । 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' इति ङीप् । बिभ्रत् = बिभर्तीति बिभ्रत् । सुरगजः = सु-

राणां गजः सुरगजः, वेगदीर्घीकृताऽङ्गः=अदीर्घं दीर्घं यथा सम्पद्यते तथा कृतं दीर्घीकृतं, तत् अङ्गं यस्य सः दीर्घीकृताङ्गः, वेगेन दीर्घीकृताङ्गः वेगदीर्घीकृताङ्गः। प्रतिपथगतिः=पन्थानं प्रतिगता प्रतिपथा, 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' इति समासः। 'ऋक्पूरब्धूः पथामानक्षे' इति समासान्तः अकारः। प्रतिपथा गतिः यस्य सः प्रतिपथगतिः।

अत्र हरगता दाक्षायणीविषया या रतिस्तद्देहत्यागेन करुणेन विच्छिन्ना सती तत्त्वज्ञानोपबृंहिता शान्तरसे विश्रान्तिमुपयाता, सैवात्र देहान्तरमवलम्ब्योपगतायाः पार्वत्या दर्शनादिभिः समुन्मिषिता। ततः सापि चिरकालपरिचितेन शान्तरसेनाभिभूता, पुनश्च तस्यापि रौद्रसेनाभिभवः, तस्य च पुनरपि शान्तरसे विश्रान्तिः, पुनश्च पार्वत्यास्तपश्चरणानन्तरं प्राचीना शृङ्गारस्थायिभावात्मिका रतिरेवोन्मेषमुपयास्यतीति वितर्कः। मालिनीवृत्तम्। तल्लक्षणं यथा--'ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः' इति।

भावार्थः—तत्क्षणे हिमवान् हरकोपभयेन निमीलितनेत्रां दयनीयां स्वकन्यां पार्वतीं स्वहस्ताभ्यां गृहीत्वा, दन्ताभ्यां कमलिनीमादायैरावत इव, रयेणायतीकृतशरीरः सन् पन्थानमनुसृत्य जगामेति भावः।

भाषा-- उसी समय हिमालय, शङ्कर के कोप के डर से आँख वन्द की हुई अत्यन्त दीन कन्या पार्वती को अपने हाथों पर उठा कर, दाँतों से कमलिनी को लिये ऐरावत हाथी के समान, वेग से शरीर को सीधा कर, रास्ता पकड़ घर की तरफ चला गया।

इति श्रीभारद्वाजगङ्गाधरशास्त्रिविरचितया पुंसवनीसमाख्यया व्याख्यया समेतः श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये मदनदहनो नाम तृतीयः सर्गः समाप्तः।

